GEOPOLITYKA

Leszek Sykulski

GEOPOLITYKA

Skrypt dla początkujących

Częstochowa 2014

Seria wydawnicza
Skrypty naukowe – GEOPOLITYKA XXI

Recenzenci
prof. dr hab. Piotr Eberhardt
Polska Akademia Nauk
prof. dr Andrej Kreutz
University of Calgary

Korekta
Magdalena Pluskota

Opracowanie typograficzne
Grategia sp. z o.o.

Grafika na okładce
Mishel Churkin, Flickr, CC BY 2.0

Częstochowa 2014

ISBN 978-83-65047-00-7
Wydanie I

Wydawca
Wydawnictwo Naukowe
Grategia sp. z o.o.
Al. Pokoju 6 lok. 64
42-207 Częstochowa
www.grategia.pl
e-mail: biuro@grategia.pl

SPIS TREŚCI

Przedmowa

Geopolityka nigdy nie utraci znaczenia,
ponieważ mocarstwa zawsze i na nowo
odczuwać będą imperialne impulsy.
Pierre Gallois

XXI wiek nie tylko nie obniżył znaczenia wpływu czynników przestrzennych na procesy polityczne, ale i odsłonił nowe pola rywalizacji na fizycznej mapie świata. Znaczenie przestrzeni geograficznej oraz wyobrażeń społecznych na jej temat są obecnie nie do przecenienia. Związki geografii i polityki w sposób nowoczesny zaczęto badać naukowo od połowy XIX wieku. Związane było to z upowszechniającą się rewolucją przemysłową, rozwojem nowoczesnych państw narodowych oraz dynamicznym rozwojem nauk przyrodniczych i społecznych. Geopolityka, poszukująca związków między przestrzenią geograficzną a wydarzeniami i procesami politycznymi, stała się z jednej strony ważnym elementem składowym kształtowania się świadomości narodowej, a także istotnym narzędziem pomocnym w określaniu interesów i wytyczaniu celów dla państw, mających ambicje mocarstwowe.

W przypadku wpływu na świadomość narodową, geopolityka była atrakcyjna nawet w okresie zimnej wojny, zwłaszcza w Ameryce Łacińskiej. Jeśli zaś chodzi o kształtowanie ambicji mocarstwowych pozostała aktualna do dziś[1]. Geopolityka jako metoda badań i sposób myślenia o polityce międzynarodowej odzyskała swoją popularność już w latach siedemdziesiątych XX wieku. Po zakończeniu zimnej wojny przeżywa zaś swój prawdziwy renesans, zwłaszcza w państwach o statusie mocarstwowym, bądź pretendujących do tego miana. Od kilku lat staje się także coraz bardziej popularna w Polsce[2].

Obecnie na świecie zajęcia z geopolityki prowadzone są już nie tylko w hermetycznych akademiach wojskowych i dyplomatycznych, ale także na wielu uczelniach cywilnych. Również w Polsce wiele szkół wyższych wprowadziło zajęcia z zakresu historii myśli geopolitycznej, czy nawet z obszaru geopolityki *sensu stricto*. Rosnące zainteresowanie tą dziedziną badań wymusza naturalny popyt na monografie, podręczniki, skrypty, wydawnictwa leksykograficzne, źródłowe, czy kartograficzne.

Niniejsza książka jest skryptem akademickim z jednosemestralnego kursu pt. „Wstęp do geopolityki", adresowanym do studentów studiów I stopnia (licencjackich) różnych kierunków nauk społecznych (politologia, stosunki międzynarodowe, bezpieczeństwo narodowe, geografia, historia itp.), a także wszystkich osób zainteresowanych problematyką międzynarodową. Publikacja

---

[1] Por. M.F. Gawrycki, *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej w Ameryce Łacińskiej*, Warszawa 2007.

[2] Por. L. Sykulski, *Bibliografia geopolityki współczesnej. Wybór (1989-2009)*, Częstochowa 2013.

zawiera zwięzły przegląd wybranych zagadnień z teorii geopolityki i historii myśli geopolitycznej. Skrypt nie może oczywiście zastąpić podręcznika akademickiego. Wykaz zalecanych podręczników i innej literatury znajduje się na końcu książki. W dalszych studiach nad geopolityką pomocne mogą być także sugestie bibliograficzne zawarte w przypisach.

Publikacja otwiera serię wydawniczą skryptów naukowych pt. „Geopolityka XXI", gdzie osoby zainteresowane znajdą rozszerzenie problematyki zaprezentowanej w tej książce (m.in. na kartach skryptów dla średniozaawansowanych i zaawansowanych), a także wybranych zagadnień z zakresu problematyki bezpieczeństwa i polityki międzynarodowej.

Wszelkie uwagi na temat tego skryptu można kierować na adres e-mail: leszek.sykulski@geopolityka.net lub na adres wydawcy.

Rozdział 1.
Teoria geopolityki

1.1. Powstanie i rozwój geopolityki

Wpływ przestrzeni geograficznej na bieg wydarzeń dziejowych i procesów politycznych interesował już starożytnych badaczy takich jak Tukidydes, Herodot czy Polibiusz. Jednak wyodrębniona dziedzina wiedzy, badająca takie związki, narodziła się dopiero w połowie XIX wieku. Geopolityka, bo o niej tutaj mowa, powstała jako wynik poszukiwań prawidłowości w procesach dziejowych za pomocą tworzenia wielkich syntez geograficznych i historycznych. Uogólnienia z zakresu historii i geografii miały pozwolić na uchwycenie najważniejszych procesów polityczno-przestrzennych, przekraczających granice pojedynczych państw (skala kontynentalna i globalna), a także procesów dziejowych, wykraczających poza horyzont życia pojedynczych pokoleń. Pierwsze prace geopolityczne powstawały w XIX wieku niemal równolegle w Europie i w Stanach Zjednoczonych. Najważniejsze ośrodki

badań nad geopolityką do 1939 r. powstawały w Niemczech, Szwecji, Wielkiej Brytanii, Francji, USA, Japonii i Rosji.

Geopolityka jako osobny termin narodziła się w 1899 r. Po raz pierwszy użył jej wówczas szwedzki politolog, prawnik i polityk – Rudolf Kjellén (1864-1922). W swoim artykule, opublikowanym na łamach czasopisma „Ymer" (wydawanym przez Szwedzkie Towarzystwo Antropologii i Geografii), zatytułowanym: *Badania nad granicami politycznymi Szwecji*, wyróżnił geopolitykę jako jedną z podstawowych pięciu kategorii badania państwa. Odnosiła się ona do wpływu geografii (kształt granic, ukształtowanie powierzchni, klimat, sąsiedztwo z innymi jednostkami geograficzno-politycznymi itp.) na politykę państw[3].

Rudolf Kjellén w 1916 r. definiował geopolitykę jako „naukę o państwie jako organizmie geograficznym lub zjawisku w przestrzeni". Było to wynikiem modnego wówczas spojrzenia na politykę, nawiązującego do teorii Karola Darwina, porównująca ją do żywego organizmu. Tego typu spojrzenie charakterystyczne było wówczas także np. dla socjologii, co szczególnie dobrze widać w pracach Auguste'a Comte'a (1798-1857) czy Herberta Spencera (1820-1903)[4].

Warto jednak podkreślić, że prace *stricte* geopolityczne, opierające się na wielkich syntezach geograficzno-historycznych powstawały znacznie wcześniej. Jedną z pierwszych ważnych książek geopolitycznych w Europie było dzieło autorstwa niemieckiego

---

[3] R. Kjellén, *Studier öfver Sveriges politiska gränser*, „Ymer" 1899, H. 3, s. 283-331; Por. C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 31

[4] Por. J. H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 2010, s. 10-12.

historyka Leopolda von Ranke (1795-1886) pt. *Wielkie potęgi*, wydane w 1833 r. Książka ta opisywała rozwój dziejowy wielkich mocarstw w przeszłości i stanowiła jednocześnie próbę prognozy przyszłego ich rozwoju. Za ucznia niemieckiego historyka uważał się właśnie, wyżej wspomniany, Kjellén. Zdecydowanie większą rolę w upowszechnieniu nazwy nowej dyscypliny naukowej niż ww. artykuł miała jednak jego książka pt. *Państwo jako forma życia*, wydana po raz pierwszy w języku szwedzkim w 1916 r. Prace Kjelléna szybko zdobyły dużą popularność w Niemczech z uwagi na tezę o złym położeniu geograficznym narodów germańskich, co miało później tłumaczyć porażkę II Rzeszy w I wojnie światowej[5].

Od końca XIX wieku do zakończenia II wojny światowej rozwijała się tzw. geopolityka klasyczna, koncentrująca się na tradycyjnie rozumianej przestrzeni (przestrzeń geograficzna) i walce o nią. W wielu krajach zachodnich, a także w Związku Sowieckim po 1945 r., geopolityka stała się dziedziną wiedzy oficjalnie zwalczaną przez władze. Oficjalnie argumentowano, iż przyczyną tego były bliskie związki niektórych niemieckich geopolityków, na czele z Karlem Haushoferem, z partią nazistowską. Współczesne badania podważają jednak ten pogląd. Jak wskazuje włoski generał Carlo Jean, główną przyczyną dyskredytacji geopolityki od końca lat czterdziestych do końca lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku była walka ideologiczna między światem Zachodu i Wschodu. W starciu dwóch ideologii nie było miejsca na argumenty ściśle geopolitycz-

[5] L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 7-8.

ne. Pozycja geopolityki została zdeprecjonowana zarówno w państwach Układu Warszawskiego, jak i NATO. Zasady geopolityki kłóciły się bowiem zarówno z marksizmem i doktryną walki klas, jak i z ideologicznym wymiarem modelu zachodniego, usprawiedliwiającym zbrojenia i działania wojenne wartościami wolności i demokracji[6].

Odrodzenie geopolityki po II wojnie światowej datowane jest na lata siedemdziesiąte XX wieku. Wraz z kolejnymi etapami zimnej wojny doktrynerom ze Wschodu i Zachodu coraz trudniej było wytłumaczyć konflikty między państwami o takim samym ustroju (np. dwoma państwami socjalistycznymi), czy z takiego samego kręgu cywilizacyjnego (cywilizacja europejska), z pominięciem zasad klasycznej geopolityki. Równolegle nastąpiło ożywienie terminologii geopolitycznej i badań w tym obszarze w Stanach Zjednoczonych i we Francji. Szczególnie duży wkład w rehabilitację geopolityki amerykańskiej mieli Henry Kissinger i Zbigniew Brzeziński. We Francji powstała nowa szkoła, skupiona wokół czasopisma „Herodote", założonego w 1976 r. przez geografa Yves'a Lacoste'a. Zimna wojna potwierdziła aktualność zasad geopolitycznych i znaczenia przestrzeni geograficznej w prowadzeniu polityki międzynarodowej. Osobą, która przyczyniła się walnie do rehabilitacji geopolityki w środowisku badaczy stosunków międzynarodowych na Zachodzie był Collin Gray, który w swojej książce z 1977 r. pt. *Geopolityka ery nuklearnej: Heartland, Rimlands i rewolucje*

[6] C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 32-33.

technologiczne, wskazał na aktualność zasad klasycznej geopolityki[7].

Tab. 1. Różnice między geopolityką klasyczną i współczesną

Geopolityka XIX-XX wieku	**Geopolityka XXI wieku**
Cywilizacja przemysłowa.	Cywilizacja informacyjna.
Terytorializacja polityki.	Deterytorializacja polityki.
Nacjonalizmy; nacjonalizacja polityki.	Supranacjonalizmy; denacjonalizacja polityki.
Polityka rozgrywana w obrębie państw i bloków polityczno-militarnych.	Polityka globalna jako sieć; równie istotne co państwa – aktorzy pozapaństwowi, korporacje międzynarodowe i powiązania pozapaństwowe.
Nacjonalizacja kapitału.	Globalizacja kapitału.
Kluczowe: baza materialna, surowce naturalne i infrastruktura przemysłowa.	Kluczowe: informacja i infrastruktura informacyjna.
Horyzont (między-)kontynentalny.	Horyzont astropolityczny.
Dominacja czynników polityczno-militarnych.	Dominacja czynników dyplomatycznych, gospodarczych i kulturowych.
Zagrożenia o charakterze symetrycznym.	Zagrożenia o charakterze asymetrycznym.
Walka o zasoby materialne.	Walka o świadomość.
Dominacja „przestrzeni postrzeganej”.	Równie istotna „przestrzeń wyobrażona”.
Kartografia.	Geograficzne systemy informacji (GIS).

[7] Por. L. Moczulski, *op. cit.*, s. 44-47; C. S. Gray, *The Geopolitics of the Nuclear Era: Heartlandu, Rimlands, and the Technological Revolutions*, New York 1977.

Po rozpadzie Związku Sowieckiego i formalnym zakończeniu zimnej wojny, mamy do czynienia nie tylko z wyraźnym ożywieniem badań geopolitycznych na całym świecie, ale i z powstaniem swoistej mody na geopolitykę w niektórych państwach. Od Stanów Zjednoczonych po Federację Rosyjską powstają liczne szkoły geopolityczne, w których rozwijane są zarówno klasyczne nurty geopolityki, jak i jej coraz to nowe formy, jak np. geopolityka informacyjna.

Geopolityka jest przedmiotem obowiązkowym na licznych akademiach dyplomatycznych i uczelniach kształcących kadry dla resortów siłowych (w USA, Rosji, Francji, Wielkiej Brytanii czy we Włoszech). Klasyczne dzieła geopolityczne (np. Alfreda Mahana, Karla Haushofera czy Halforda Mackindera), tłumaczone są dziś na wiele języków pozaeuropejskich, jak np. chiński czy arabski[8].

1.2. Geopolityka – znaczenie pojęcia

Termin „geopolityka" ma pochodzenie greckie i jest wynikiem połączenia dwu wyrazów: *geos* (Ziemia) i *politikos* (obywatelski, odnoszący się do działalności publicznej) lub *politike* (działalność państwowa). Koncentruje się na relacjach między siłą, polityką, czasem i przestrzenią. Geopolityka jest dziedziną wiedzy badającą wpływ czynników geograficznych na prowadzenie polityki zagranicznej państw i ich zgrupowań (organizacji międzynarodowych,

[8] Por. L. Sykulski, *Bibliografia geopolityki współczesnej (1989-2009)*, Częstochowa 2014.

bloków polityczno-militarnych) oraz na kształtowanie się ładu i bezpieczeństwa międzynarodowego. Jej głównymi polami badań jest rywalizacja mocarstw i imperiów na przestrzeni dziejów oraz próba odkrywania prawidłowości w tym obszarze. Geopolityka, jako element nauk społecznych, nie tworzy praw na kształt praw fizyki, lecz stara się dostrzegać procesy i na ich podstawie formułować hipotezy.

W historii była uznawana zarówno za naukę, rodzaj refleksji politycznej (część myśli politycznej odnoszącej się do zagadnienia wpływu geografii na politykę), jeden z paradygmatów badawczych w ramach nauk społecznych, teorię stosunków międzynarodowych, doktrynę czy wreszcie rodzaj działań praktycznych w sferze polityki międzynarodowej. Poniżej przedstawione zostaną przykładowe, wybrane definicje geopolityki, odnoszące się do jej poszczególnych znaczeń[9].

Geopolityka jest nie tylko formą refleksji nad polityką globalną, ale także – w swoim najgłębszym znaczeniu – refleksją o panowaniu nad przestrzenią. W tym kontekście nie da się uciec od praktycznych zastosowań geopolityki i jej związków z władzą. Istotą geopolityki jest walka i rywalizacja w dążeniu do uzyskania przewagi. Geopolitycy wychodzą z założenia, że idee, ideologie, filozofie pojawiają się i zamierają, podczas gdy istota dążenia do władzy oraz przestrzeń trwają nieustannie. Władza w geopolityce traktowana jest jako forma ekspansji, rozumiana jako poszerzanie, zdobywanie, pomnażanie w odniesieniu do terytorium, zasobów (natu-

[9] J. Potulski, *Wprowadzenie do geopolityki*, Gdańsk 2010, s. 29, 135.

ralnych i ludzkich), stref wpływów, poparcia społecznego, przestrzeni mentalnej (świadomości ludzkiej)[10].

Za najwyższą formę przewagi uważana jest ta, osiągnięta bez użycia siły zbrojnej, ale i taka, która jest przyjęta przez przeciwnika jako własne zwycięstwo. Istotą geopolityki jest badanie, w jakim stopniu położenie geograficzne danego państwa lub zgrupowań państw wpływa na określanie przez nie swoich interesów politycznych. Współcześnie geopolityka bada także, jak położenie geopolityczne wpływa na przedstawianie przez ośrodki siły wizji swojego miejsca na arenie międzynarodowej, szczegółowych zadań i polityki[11].

Dyscyplinę tę zaczęto traktować jako samodzielną naukę od początku XX w., głównie w obrębie środowisk naukowych w Niemczech, Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Francji. Po drugiej wojnie światowej geopolityka w większości państw straciła rangę osobnej nauki, choć trzeba wspomnieć o Francji czy krajach Ameryki Łacińskiej (głównie Ameryki Południowej), gdzie nadal uprawiano ją jako dyscyplinę naukową. Renesans geopolityki traktowanej jako nauka nastąpił po zakończeniu zimnej wojny. Miał na to niewątpliwie także wpływ rozwój nowych kierunków i podejść badawczych (np. geopolityka krytyczna, → 1.7.4)[12].

Współcześnie geopolityka uprawiana jest najczęściej w czterech formach jako:

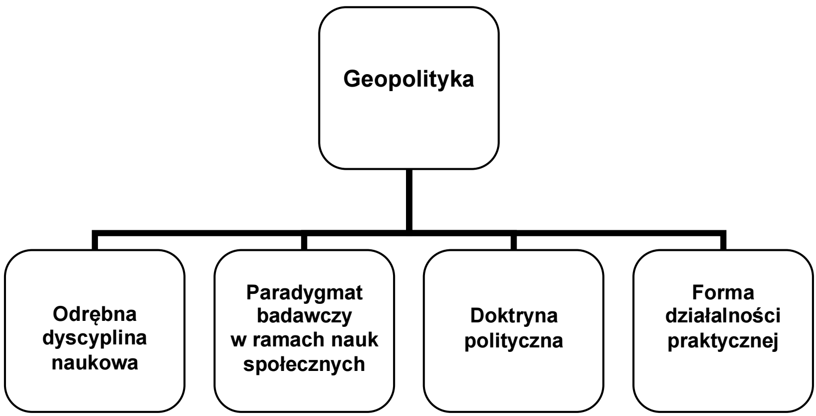
---

[10] Por. T. Gabiś, *Powrót geopolityki*, „Stańczyk" 1995, nr 1, s. 12-13.
[11] C. Jean, *Geopolityka…*, s. 103-104.
[12] L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999, s. 29-34. O rozwoju geopolityki jako nauki w Ameryce Łacińskiej zob. M. F. Gawrycki, *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 2007.

- samodzielna nauka (tzw. geopolityka akademicka lub teoretyczna),
- paradygmat badawczy (w ramach nauk społecznych),
- doktryna polityczna,
- metoda prowadzenia polityki (tzw. geopolityka stosowana).

Geopolityka może być także traktowana jako sposób myślenia, rodzaj refleksji o sprawach międzynarodowych. Warto podkreślić, że nie istnieje jedna, powszechnie akceptowana definicja geopolityki, podobnie jak nie istnieje taka definicja dla żadnej z nauk społecznych. Poniżej zostaną pokrótce scharakteryzowane główne nurty znaczeniowe omawianej dziedziny wiedzy[13].

Diagram 1. Formy uprawiania geopolityki

[13] Por. J. Macała, *Czym jest geopolityka? Spory wokół jej definicji*, [w:] Z. Lach, J. Wendt (red.), *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, Częstochowa 2010, s. 9-20.

Geopolityka może być także traktowana jako sposób myślenia, rodzaj refleksji o sprawach międzynarodowych. Warto podkreślić, że nie istnieje jedna, powszechnie akceptowana definicja geopolityki, podobnie jak nie istnieje taka definicja dla żadnej z nauk społecznych. Poniżej zostaną pokrótce scharakteryzowane główne nurty znaczeniowe omawianej dziedziny wiedzy[14].

1.2.1. Geopolityka jako nauka

Aby najlepiej zobrazować charakter semantyczny pojmowania geopolityki w nurcie naukowym, poniżej zostaną przedstawione przykładowe definicje z różnych okresów historycznych.

- „Geopolityka to nauka o państwie jako organizmie geograficznym lub zjawisku w przestrzeni" (Rudolf Kjellén, 1916);
- „Geopolityka – badanie politycznej formy życia w naturalnej przestrzeni życiowej" (Karl Haushofer, 1943);
- „Geopolityka – nauka pozwalająca na dokonanie oceny ciężaru politycznego mocarstw na tle ich specyficznej pozycji w świecie. Umożliwia badanie problemów bezpieczeństwa kraju w kategoriach geograficznych" (Nicolas Spykman 1944);
- „Geopolityka jest nauką o związku politycznych form życia z przestrzenią" (Kurt Vowinckel, 1944);

[14] Por. J. Macała, *Czym jest geopolityka? Spory wokół jej definicji*, [w:] Z. Lach, J. Wendt (red.), *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, Częstochowa 2010, s. 9-20.

- „Geopolityka – nauka o zastosowaniu zasad geografii do polityki światowej” (Columbia Encyclopedy, 1956);
- „Geopolityka – nauka badająca stosunki między polityką międzynarodową a bazą geograficzną (przestrzenią), na której ta polityka jest prowadzona” (Pierre Marie Gallois, 1990);
- „Geopolityka – nauka o politycznej formie życia w naturalnej życiowej przestrzeni rozpatrywanej w powiązaniu z ziemią i ruchem historii” (Tomasz Gabiś, 1995);
- „Geopolityka bada zależność zewnętrznej i wewnętrznej polityki państw oraz stosunków międzynarodowych od systemu powiązań politycznych, wojskowych i ekonomicznych, uwarunkowanych geograficznym położeniem państwa i jego regionów oraz innymi czynnikami fizyczno-ekonomiczno-geograficznymi. Tradycyjnie geopolitykę można rozpatrywać jako naukę o wpływie geoprzestrzeni na polityczne cele i interesy państwa” (Władimir Kołosow, 1996);
- „Geopolityka – dziedzina nauki zajmująca się zmiennymi układami sił na niezmiennej przestrzeni. Zajmuje się badaniem przestrzennej struktury politycznej na tle fizycznej struktury geograficznej” (Leszek Moczulski, 1999);
- „Geopolityka jest nauką o związkach geograficznych uwarunkowań z historią społeczną i polityczną oraz strategią pojmowaną historycznie i współcześnie” (Selim Chazbijewicz, 2005);

- „Geopolityka – interdyscyplinarna dziedzina naukowa zajmująca się relacjami czasoprzestrzennymi, występującymi między państwami i ich zgrupowaniami” (Zbigniew Lach, Julian Skrzyp, 2007);
- „Geopolityka – nauka o charakterze interdyscyplinarnym badająca zależności między wpływem czynników geograficznych i historycznych na powstawanie i funkcjonowanie państw/ośrodków siły” (Leszek Sykulski, 2009)[15].

Powyższe przykłady wskazują, że wielu autorów traktujących geopolitykę jako naukę umiejscawia ją na styku nauk o polityce, nauk geograficznych i nauk historycznych. W tym rozumieniu dziedzina ta prowadzi badania relacji między państwami, czy też ośrodkami siły (rozumianymi szerzej, nie tylko jako państwa, ale także jako np. zgrupowania państw w różnego rodzaju sojuszach i organizacjach) poprzez pryzmat przestrzeni geograficznej i jej roli na kształtowanie się ww. stosunków w kategoriach długookresowych[16].

Leszek Moczulski porównuje gamę znaczeniową geopolityki do wielości znaczeń medycyny. Twierdzi, że zarówno geopolityka,

[15] Wykaz definicji opracowano na podstawie: S. Chazbijewicz, *Geopolityka*, [w:] S. Opara, D. Radziszewska-Szczepaniak, A. Żukowski, *Podstawowe kategorie polityki*, Olsztyn 2005, s. 108; Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia*, Warszawa 2007, s. 194-196; T. Klin, *Geopolityka. Spór definicyjny we współczesnej Polsce*, „Geopolityka” 2008, nr 1, s. 5-12; J. Macała, *Czym jest geopolityka…., op. cit.*, s. 10; L. Sykulski, *Wybrane problemy współczesnej ontologii i epistemologii geopolityki*, [w:] Z. Lach, J. Wendt, *Geopolityka. Elementy teorii, metody i badania*, Częstochowa 2010, s. 24; L. Sykulski, *Geopolityka akademicka – między nauką a paradygmatem. Spór wokół semiotyki geopolitycznej*, [w:] R. Domke (red.), *Między historią a geopolityką*, Częstochowa 2009, s. 174-177.

[16] Por. J. Macała, *Czym jest geopolityka…*, s. 13.

jak i medycyna mogą być uprawiane jako nauka, umiejętność, mitologia, czy też hochsztaplerstwo. Wszystko zależy od warsztatu i metod, jakimi posługują się osoby uprawiające te dziedziny wiedzy. Na marginesie warto dodać za L. Moczulskim, że przymiotnik „geopolityczny" niejednokrotnie nie ma zbyt wiele wspólnego z samą geopolityką, traktowaną jako dziedzina wiedzy, jest często traktowany instrumentalnie, jako swoiste dowartościowanie danego zdania czy sytuacji. Mówiąc, że dane wydarzenie ma „znaczenie geopolityczne" niejednokrotnie jego autor chce tylko podkreślić jego duże znaczenie, odwołujące się do kontekstu globalnego, a nie zaakcentować właściwe geopolityce teoretycznej ujęcie tematu[17].

1.2.2. Geopolityka jako paradygmat

Drugim ważnym znaczeniem terminu „geopolityka" jest pojęcie paradygmatu. Termin ten został wprowadzony do nauki przez Thomasa Kuhna i oznacza współcześnie, najogólniej rzecz ujmując, określony wzorzec, model, zbiór metod czy matrycę badania określonych problemów. Jacek Czaputowicz rozważając teorie stosunków międzynarodowych, ujmując w nich geopolitykę jako jedną z teorii w ramach paradygmatu neorealistycznego w stosunkach międzynarodowych, uważa, iż paradygmat „jest poglądem na świat, teorią lub grupą teorii mających wspólną wizję świata oraz wspólny przedmiot badania (…) ustanawia własny język i własne kryteria

[17] L. Moczulski, *Strategia a geopolityka*, [w:] M. Galon, A. Gorgosz. J. Szajnert (red.), *Politikon. Publikacja pokonferencyjna*, Kraków 2009, s. 93, p. 2; L. Moczulski, *Geopolityka: korzyści i niebezpieczeństwa*, „Przegląd Geopolityczny" 2009, t. 1, s. 9-26.

oceny. Jest albo „matrycą" dyscypliny, czyli zespołem wartości, przekonań i metod podzielanych przez naukowców, albo *wzorcem*, czyli przedstawieniem teorii naukowej w sposób wyrazisty"[18].

Z uwagi na rozpowszechnienie się użycia tego pojęcia w stosunku do geopolityki, warto poniżej przytoczyć wybrane definicje tej dziedziny wiedzy, traktowanej jako paradygmat.

- „Geopolityka – szczególna metoda, pozwalająca wykrywać identyfikować i analizować zjawiska konfliktowe oraz strategie ofensywne i defensywne, skupiające się na posiadaniu pewnego terytorium. Jest nauką o potędze w przestrzeni" (Pascal Lorot, 1995);
- „Geopolityka jest metodą rozumowania służącą konceptualizacji przestrzeni w wymiarach materialnych i niematerialnych, w celu poddania analizie sytuacji międzynarodowej oraz wyodrębnienia możliwości , celów i polityki" (Carlo Jean, 1995);
- „Geopolityka – paradygmat, takie podejście badawcze, które podejmuje próbę racjonalizacji wprowadzenia maksymalnej wymierności złożonych działań, które składają się na siłę państwa, jego zdolność utrzymywania i rozwoju własnego terytorium, prowadzenia i wygrywania wojen lub innych form konfliktów nie mających charakteru zbrojnego" (Tomasz Orłowski, 2003);
- „Geopolityka – paradygmat, podejście badawcze racjonalizujące i wprowadzające wymierność działań, które składają

[18] J. Czaputowicz, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007, s. 40.

się na siłę państwa, jego zdolność utrzymywania i rozwoju terytorium, prowadzenia wojen i konfliktów" (Zbigniew Lach, Julian Skrzyp, 2006);

- „Geopolityka – paradygmat badawczy, podejście naukowe (metoda, wzorzec), charakteryzujący się rozpatrywaniem zjawisk polityki międzynarodowej przez pryzmat kategorii geograficznych (wielkiej przestrzeni), wykorzystywaniem agregowanych wyników badań (złożonych z wielu danych obejmujących kilka-kilkanaście dziedzin wiedzy). W tym znaczeniu geopolityka bywa często postrzegana jako subdyscyplina nauk politycznych" (Leszek Sykulski, 2009);
- „Geopolityka – metoda albo wzorzec prostego i wewnętrznie spójnego rozpatrywania procesów, zdarzeń, tendencji, trendów w stosunkach międzynarodowych w optyce kategorii geograficznych, przestrzennych, przy agregowaniu interdyscyplinarnej wiedzy i wyników badań" (Jarosław Macała, 2010)[19].

Geopolityka jako paradygmat może występować także jako subdyscyplina różnych nauk, np. nauk o polityce, nauk geograficznych, historycznych, nauk o bezpieczeństwie czy nauk o obronności. Za Hubertem Izdebskim, można sklasyfikować geopolitykę jako „jedną z ważniejszych koncepcji i podejść w badaniu relacji międzynarodowych"[20].

---

[19] Oprac. na podstawie: Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategii...*, s. 194-196; C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 11, 58; L. Sykulski, *Geopolityka akademicka...*, s. 169-180; J. Macała, *Czym jest geopolityka…*, s. 16.

[20] H. Izdebski, *Historia myśli politycznej i prawnej*, wyd. 4, Warszawa 2007, s. 288-290.

1.2.3. Geopolityka jako doktryna i działalność praktyczna

Doktryna to „usystematyzowany zbiór idei, teorii oraz programów politycznych bądź ich fragmentów, zmierzający do wywarcia realnego wpływu na rzeczywistość"[21]. Poprzez doktrynę geopolityczną rozumiemy zbiór zasad, zaleceń realizacji polityki w oparciu o determinanty geograficzne (ukształtowanie terenu, kształt granic, dostęp do mórz, stopień rozwinięcia sieci rzecznej, klimat, itd.) i realizm polityczny. Analiza położenia geograficznego staje w doktrynie geopolitycznej podstawą do podejmowania decyzji przez polityków[22]. W powyższym kontekście można przytoczyć definicję geopolityki autorstwa Janusza Mondrego: „geopolityka określa rolę geografii w politycznej teorii strategii, jest teorią przestrzennych powiązań"[23].

W wielu opracowaniach, by wspomnieć ze starszych te autorstwa Anny Wolff-Powęskiej[24], a ze współczesnych Marcina Floriana Gawryckiego[25], pojęcie doktryna geopolityczna ma odcień wyraźnie pejoratywny. Warto na marginesie odnotować, że samo po-

[21] L. Dubel, *Historia doktryn politycznych i prawnych do schyłku XX wieku*, Warszawa 2005, s. 17.
[22] T. Klin, *Geopolityka: spór definicyjny we współczesnej Polsce*, „Geopolityka" 2008, nr 1, s. 12-15; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, Warszawa 2009, s. 31.
[23] J. Mondry, *Wczoraj, dziś i jutro geopolityki*, [w:] J. Mondry, *W objęciach geopolityki: Polska, Japonia, Eurazja: Publicystyka na łamach „Kultury" 1981-2000*, Londyn 2000, s. 224 (artykuł ukazał się pierwotnie na łamach „Kultury" 2000, nr 6).
[24] A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.
[25] M. F. Gawrycki, *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 2007.

jęcie „doktryna" ma pochodzenie łacińskie i w tym języku oznaczało naukę, nauczanie. Jak wskazuje Hubert Izdebski, termin ten współistnieje z pojęciami teorii czy właśnie nauki[26].

Ostatnim ze znaczeń geopolityki, jakie warto tu odnotować, jest rozumienie jej jako praktycznego działania politycznego w sferze międzynarodowej. Geopolityka rozumiana jako praktyka polityczna jest współcześnie szeroko rozpowszechniona np. w Federacji Rosyjskiej czy w krajach Ameryki Łacińskiej. Ma znaczenie zarówno w zakresie kształtowania świadomości narodowej, jak i definiowaniu interesów narodowych z odwołaniem się do przestrzeni geograficznej (myślenie kategoriami przestrzennymi o polityce)[27].

1.3. Cel i zakres badań geopolitycznych

Poniżej zamieszczono przykładowe pytania badawcze, występujące w geopolityce uprawianej w formie naukowej (jako dyscyplina badawcza lub paradygmat w ramach nauk społecznych).

- Czy i w jaki sposób przestrzeń geograficzna wpływa na formułowanie celów i interesów graczy międzynarodowych (państw i związków państw)?
- Jakie są przyczyny powstawania i upadku państw, formowania się mocarstw i imperiów?

[26] H. Izdebski, *Historia myśli politycznej i prawnej*, Warszawa 1995, s. 5.
[27] M.F. Gawrycki, *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej…*, s. 78-81. Por. J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010.

- Jakie znaczenie dla rywalizacji politycznej mają określone obszary geograficzne?
- Dlaczego takie, a nie inne terytoria mają kluczowe znaczenie dla regionalnego lub globalnego układu sił w danym okresie?
- Jaki jest realny stosunek sił (potęgi) w skali danego regionu i w skali globalnej?
- Jakie czynniki miały charakter decydujący w historii ludzkości na powstawanie mocarstw, imperiów, na narzucanie swojej woli politycznej?

Geopolityka koncentruje się na takich zagadnieniach jak:

- rywalizacja o władzę (kontrolę) nad określonymi terytoriami, żyjącymi tam ludźmi, rozmieszczonymi tam zasobami naturalnymi oraz infrastrukturą;
- polityczna wartość przestrzeni (terytoria o dużym i małym znaczeniu w rywalizacji o władzę, obszary osiowe, strefy zderzeń, obszary buforowe, terytoria krytyczne);
- walka o władzę w oderwaniu od aksjologii (sfery wartości, moralności), koncentracja na twardych, bezemocjonalnych interesach i odwiecznej żądzy władzy;
- podział globalnej kontroli nad przestrzenią (stan posiadania, obszary kontroli, strefy wpływów);
- przestrzeń politycznie zorganizowana – przyczyny formowania się państw, mocarstw, imperiów i wpływ na te procesy czynników geograficznych;
- przebieg linii i stref napięć, konfliktów, stref wpływów w skali regionalnej i globalnej;

- społeczne wyobrażenia przestrzeni politycznej i ich wpływ na formowanie racji stanu.

Główne cele geopolityki uprawianej naukowo (jako nauka lub paradygmat):

- Ocena położenia geograficznego państw i wynikające z tego szanse i zagrożenia. Ocena ta obejmuje nie tylko czasy współczesne, ale także głęboką analizę historyczną. Brane są pod uwagę czynniki takie jak: położenie na szlakach komunikacyjnych, dostęp do mórz i oceanów, klimat, ukształtowanie powierzchni, zasoby surowców naturalnych, poziom cywilizacyjny, stosunek sił w stosunku do sąsiadów;
- Określanie roli czynników geograficznych w kształtowaniu celów i interesów państwa;
- Analiza stosunku sił w środowisku międzynarodowym;
- Rola czynników geograficznych na przestrzeni dziejów i ich wpływ na powstawanie, rozwój i upadek ośrodków siły;
- Badanie myśli politycznej odnoszącej się do ww. zagadnień.

Cele geopolityki uprawianej jako doktryna i działalność praktyczna:

- Formułowanie koncepcji i doktryn geopolitycznych odnoszących się do strategii i celów w polityce zagranicznej państwa lub w stosunku do polityki globalnej;
- Tworzenie map wyobrażeniowych dla decydentów i społeczeństw;

- Marketing idei (koncepcji) geopolitycznych;
- Tworzenie podstaw do formułowania racji stanu i wytycznych w zakresie spraw międzynarodowych do strategii bezpieczeństwa.

1.4. Cechy myślenia geopolitycznego, geopolityka a geografia polityczna

Geopolityka analizuje każdą rzeczywistość polityczną przede wszystkim przez pryzmat czterech kategorii:

- wielkoprzestrzennej,
- długookresowej,
- procesualnej,
- realistycznej.

Analizy i badania geopolityczne cechuje myślenie w skali kontynentalnej i globalnej. Geopolitycy wiążą lokalne aspekty polityczne z kontekstem wielkoprzestrzennym – regionalnym, kontynentalnym i globalnym. Nazywamy to spojrzeniem planetarnym. Przestrzeń w rozumieniu geopolitycznym ma charakter wielowymiarowy. Geopolitycy nie ograniczają analizy przestrzeni wyłącznie do wymiaru geograficznego. Równie ważnym elementem nowoczesnych badań jest uwzględnianie czynnika informacyjnego (geopolityka informacyjna, wojny informacyjne) oraz wyścigu naukowo-militarnego w kosmosie. W powyższym kontekście prefiks „geo” jest tylko symbolicznym ujęciem przestrzeni, która rozumiana jest polifonicznie.

W odróżnieniu od geografii politycznej, geopolityka wartościuje przestrzeń. Wyznacza np. przestrzenie centralne, peryferyjne, aktywne, pasywne, rdzeniowe (np. *Heartland*), zapasowe (np. *Hinterland*) itd. Adolf Grabowsky pisał w 1933 r., że geografowie opisują Ziemię i jej właściwości jako statyczne, podczas gdy geopolityka dostrzega „dynamikę przestrzeni", to co zmienne, co dla każdej epoki historycznej, dla każdej koniunktury i wreszcie dla każdego ośrodka siły ma inne znaczenie[28]. Elementem nierozłącznym badań geopolitycznych jest obrazowanie, w którym na mapach wyznaczane są punkty krytyczne, regiony, makroregiony, panregiony, sworznie, zworniki, bufory itp. Ich punktem wspólnym jest nadawanie znaczenia wartościującego przestrzeń z punktu widzenia panowania nad naszą planetą.

Myślenie geopolityczne ma charakter długookresowy. Celem takiego spojrzenia jest próba uchwycenia najważniejszych procesów dziejowych, zarysowanie głównych cykli koniunkturalnych w historii. Geopolitycy dążą do szczegółowego określenia przyczyn i skutków powstawania i upadku państw, imperiów, mocarstw, bloków polityczno-militarnych. W tym ujęciu często używanym pojęciem jest „długie trwanie" (*longue durée)*, wprowadzonym przez francuską szkołą historyczną *Annales*.

Z tej perspektywy pojedyncze wydarzenia nie podlegają szczegółowym badaniom geopolitycznym; geopolitycy pozostawiają ich analizę innym dyscyplinom i paradygmatom nauk społecznych (np. politologii czy historii). Wiedza o przeszłości rozpatrywanej

[28] S. Otok, *Geografia polityczna. Geopolityka-państwo-ekopolityka*, Warszawa 1998, s. 12.

w kategoriach procesów stanowi jedynie konieczne narzędzie dające możliwość prognozy przyszłych trendów politycznych.

W odróżnieniu od geografii politycznej geopolityka nie koncentruje się na teraźniejszości. Jej kluczową cechą jest zorientowanie w przyszłość. Z geopolitycznego punktu widzenia nie występuje statyczny układ międzynarodowy. Geografia polityczna opisując strukturę polityczną na Ziemi w niewielkim wycinku czasowym, nie stawia przy tym pytań o przyczyny takiego, a nie innego stanu. Geopolityka bada genezę konfliktów międzynarodowych oraz perspektywy formowania się takiego, a nie innego ładu międzynarodowego. Za Adolfem Grabowskim można jeszcze raz powtórzyć, że geopolityka bada „dynamikę przestrzeni". Nie istnieje dla niej teraźniejszość, istnieje tylko przeszłość, jako źródło wiedzy o procesach przyczynowo-skutkowych i cyklach koniunkturalnych, tendencjach czasowo-przestrzennych oraz przyszłość. W tym kontekście historia i geografia stanowią dla geopolityki takie same narzędzia (nauki pomocnicze), jakimi dla inżynierów są matematyka czy fizyka.

Badania geopolityczne mają charakter procesualny. Geopolitycy nie koncentrują się na pojedynczych wydarzeniach (fenomenach), ponieważ – w kategoriach długiego trwania – nie mają one większego znaczenia. Geopolityk nie może być „zakładnikiem bieżących wydarzeń". Analizy geopolityczne nie są wynikiem obserwacji pojedynczych wydarzeń i decyzji politycznych, nie są wypadkową analizy wypowiedzi polityków. To domena innych nauk o polityce oraz dyplomacji.

Tab. 2. Różnice między geopolityką a geografią polityczną

Geopolityka	Geografia polityczna
Należy do nauk politycznych.	Należy do nauk geograficznych.
Bada wpływ przestrzeni na politykę państw.	Bada wpływ państwa na przestrzeń geograficzną.
Narzędzia badawcze oparte na aparacie nauk politycznych, geograficznych, historycznych, wojskowych i ekonomicznych.	Narzędzia badawcze oparte na aparacie geografii społeczno-ekonomicznej.
Ukierunkowana w przyszłość.	Ukierunkowana na „teraźniejszość”.
Interesują ją relacje między ośrodkami siły.	Interesuje ją opis przestrzeni geograficznej w obrębie państw i innych jednostek politycznych ujętych prawem międzynarodowym.
Przedmiotem badań jest realny układ sił. Rola prawa międzynarodowego rozpatrywana jest jako element wtórny.	Punktem wyjścia badań jest podział polityczny, oparty na prawie międzynarodowym.
Zainteresowana genezą konfliktów i przemian politycznych.	Zainteresowana wyłącznie opisem współczesnego układu politycznego.
Spojrzenie dynamiczne	Spojrzenie statyczne
Jest wykorzystywana jako „podręcznik władzy” („nauka o władzy i dla władzy”)	Jest wykorzystywana jako podręczny „atlas” oficjalnego podziału politycznego globu.

Geopolitykę interesują przede wszystkim procesy, trendy, cykle, związki przyczynowo-skutkowe, koniunktury. Geopolityka wychodzi z założenia o ponadczasowości wpływu czynników przestrzennych na sferę polityki globalnej i istotę relacji między ośrodkami siły. Geopolitycy analizują „polityczną formę życia" poprzez optykę kalejdoskopową.

Rozumowanie geopolityczne ma zawsze charakter spojrzenia realistycznego. Ujęcie to zakłada odrzucenie jakichkolwiek aksjomatów doktrynalnych czy ideologicznych. Częstokroć wiąże się to z pominięciem aspektów etycznych w polityce (odrzucenie aksjologii), bądź też uwzględnianie odrębnych konwencji etycznych przynależnych sferze polityki. Karl Haushofer nazwał geopolitykę „sumieniem geograficznym państwa". Jednak należy pamiętać, że w rozumieniu geopolitycznym przestrzeń jest amoralna, nikt nie może postawić jej przed żadnym trybunałem. Globalny układ sił oraz interesy uczestników systemu międzynarodowego mają charakter labilny. Geopolityka ujmuje rzeczywistość jako pole nieustannej rywalizacji, konfrontacji, której celem jest walka o zdobycie tego, co jest istotą polityki, czyli przewagi. Geopolityka praktyczna odrzuca sentymentalne przymierza, w których jedyną nagrodą za poświęcenie jest świadomość spełnienia dobrego uczynku. Wszelkiego rodzaju idee i ideologie mają w geopolityce charakter instrumentalny, są traktowane przedmiotowo, służą realizacji konkretnych interesów.

Jednym z kluczowych zadań geopolityki jest uchwycenie głównych wektorów układu sił w przestrzeni. Geopolityka – w odróżnieniu choćby od prawa międzynarodowego – nie traktuje państw

ani organizacji międzynarodowych w kategoriach egalitarnych. Wręcz przeciwnie, ustanawia ich ścisłą hierarchię. W odróżnieniu od geografii politycznej, geopolityka pomija w swoim obrazowaniu państwa marginalne, nie liczące się w danym układzie sił. Eksponuje natomiast liczących się graczy, stosując przy tym ścisłą ich gradację. Podkreśla przy tym obszary i kierunki konfrontacji. Geopolitycy w swoich badaniach i analizach koncentrują się na ujmowaniu nie tylko samych państw, ale przede wszystkim ośrodków siły.

Geopolityka postuluje uprawianie polityki realnej. Paradygmat realistyczny jest zatem jednym z fundamentów tej dziedziny refleksji politycznej. Postulaty polityki realnej w kontekście geopolityki i geostrategii możemy sformułować w kilkunastu najważniejszych punktach:

- Głównym napędem polityki jest żądza władzy, która jest silniejsza niż jakiekolwiek inne dążenie człowieka i jest dążeniem odwiecznym. Naczelnym celem geopolityki praktycznej jest walka o przetrwanie i walka o uzyskanie przewagi.
- W geopolityce rozróżnienie między wojną a pokojem jest wyłącznie konwencją terminologiczną. Rywalizacja, dążenie do uzyskania przewagi ma charakter permanentny. Działania zbrojne (w tym wojna) są jedynie jednym z instrumentów rywalizacji.
- Polityka jest sztuką tego co możliwe. Cel realny, to cel osiągalny. Jeśli nie można prowadzić takiej polityki, jakiej by się chciało, należy prowadzić taką, jaką można. Najważniejszą cechą polityka jest skuteczność w działaniu.

- Moralność i etyka nie jest kategorią geopolityczną. W polityce celem nie jest posiadanie racji, lecz realizacja interesów. Liczą się realne osiągnięcia, nie motywy, nie idee, nie wyobrażenia, lecz konkretne interesy i „twarda rzeczywistość" i osiąganie przewagi. Każdy ośrodek władzy jest zorientowany na swoje interesy.
- W geopolityce słowa i podpisane traktaty nie mają realnej wartości. Namacalną wartością jest siła (potęga), rozumiana jako zdolność do kształtowania otoczenia międzynarodowego danego ośrodka siły, zgodnie z jego wolą. O pozycji międzynarodowej decyduje zdolność do narzucenia swojej woli innym.
- W geopolityce sukces nigdy nie jest ostateczny, porażka nigdy nie jest totalna.
- Rywalizacja geopolityczna to sztuka wprowadzania w błąd. Najwyższym zwycięstwem w geopolityce jest osiągnięcie celu politycznego bez użycia siły militarnej.
- Sojuszników należy szukać blisko, wrogów daleko. „Wróg mojego wroga jest moim sojusznikiem". W geopolityce nie ma przyjaciół ani wrogów. Istnieją wyłącznie sojusznicy i przeciwnicy. W geopolityce nie ma wiecznych przymierzy. „Chcesz pokoju, szykuj się do wojny".
- Partykularne wartości i interesy nie mogą pretendować do miana uniwersalnych.
- Potęga to wypadkowa potencjału oraz zdolności do jego skutecznego wykorzystania.

- Rywalizacja o zasoby materialne ma charakter wtórny. Naczelnym celem geopolityki jest panowanie nad noosferą, „płaszczem mentalnym Ziemi”, sferą świadomości społeczeństw.

1.5. Subdyscypliny geopolityki

Z geopolityki – z uwagi na jej rozległość zainteresowań – wydziela się często subdyscypliny, dziedziny związane z głównym nurtem poznawczym geopolityki, mającymi jednak swoją odrębną specyfikę. Do najważniejszych wyodrębnionych gałęzi geopolityki zalicza się przede wszystkim: geostrategię, geoekonomię, geohistorię i astropolitykę wraz z astrostrategią. Czasami także wydzielana jest geokultura. Mają one także wpływ na kształt i charakter myśli geopolitycznej. W jej ramach będziemy wyróżniali przede wszystkim myśl geostrategiczną, związaną z wojskowym znaczeniem przestrzeni geograficznej w kontekście bezpieczeństwa całego państwa, czy bloków polityczno-militarnych.

Poprzez geostrategię Julian Skrzyp rozumie w węższym znaczeniu: „badania środowiska geograficznego pod kątem potrzeb prowadzenia wojny” lub w szerszym: „naukę stosowaną, zajmującą się badaniem geograficznych warunków realizacji celów politycznych przez państwo, w tym prowadzenia wojny”[29].

W przypadku geoekonomii (w literaturze polskiej równolegle używa się także pojęcia geoekonomika, kalki z języka rosyjskiego) jej zwolennicy są przekonani o tak daleko idącej deprecjacji obsza-

[29] J. Skrzyp, *Geostrategiczne położenie Polski*, Warszawa 1998, s. 6.

ru polityczno-militarnego w relacjach międzynarodowych, tak że kluczowe znaczenie przywiązują do relacji ekonomicznych, rozpatrywanych w skali globalnej w ujęciu ponadnarodowym. Za geoekonomię uważa się związek przestrzeni, polityki i gospodarki. Funkcjonowanie państw (ośrodków siły) w kategoriach geoekonomicznych powinno być zatem nastawione na zapewnienie jej międzynarodowej konkurencyjności oraz dostępu do światowych rynków inwestycyjnych i eksportowych. Istotne znaczenie w geoekonomii mają wszelkiego rodzaju instrumenty służące pomiarowi siły ekonomicznej państw lub ich zgrupowań[30].

Termin geohistoria wprowadził do nauki francuski historyk Fernand Braudel, przedstawiciel Szkoły Annales (w oryg. *géohistorie*). Był to skutek wprowadzenia przez niego własnego podziału czasu na trzy kategorie: czasu krótkiego trwania, obejmującego wydarzenia bieżące („historia wydarzeniowa"), czasu średniego trwania, cyklicznego, odnoszącego się głównie do cykli gospodarczych oraz czasu długiego trwania (w oryg. *longue durée*) obejmującego okres nawet kilkuset lat, pozwalającego analizować rozwój cywilizacji. Wprowadzony termin „geohistoria" odnosił się w teorii Braudela do okresu długiego trwania. Pozwalał używać

[30] E. Haliżak, *Geoekonomika – nowy wymiar bezpieczeństwa narodowego Polski*, [w:] E. Haliżak (red.), *Bezpieczeństwo narodowe Polski: geopolityczne i geoekonomiczne uwarunkowania*, Toruń 1995, s. 33; P. Górski, J. Płaczek, *Korelacja siły gospodarczej i militarnej w państwach Sojuszu Północnoatlantyckiego*, [w:] J. Gryz (red.), *Bezpieczeństwo w stosunkach transatlantyckich*, Toruń 2008, s. 102-103, 120-126.

metod i spojrzenia badawczego charakterystycznych dla geopolityki do analizowania procesów historycznych[31].

Warto wspomnieć także o pojęciach astropolityki, astrostrategii i geokultury. Astropolityka i astrostrategia jako autonomiczne dziedziny badań i myśli politycznej pojawiły się w drugiej połowie XX wieku na skutek wyścigu zbrojeń i pierwszych lotów załogowych w przestrzeń kosmiczną. Sama jednak astropolityka rozpoczęła dopiero swój rozkwit na początku XXI wieku. Sam termin „astropolityki" rozpowszechnił na Zachodzie Everett C. Dolman, wprowadzając termin *Astropolitik*, jako analogię do niemieckiego pojęcia *Geopolitik*, a także będąc w 2003 r. współzałożycielem czasopisma „Astropolityka" (w oryg. *Astropolitics*)[32]. Obszar badawczy astropolityki i astrostrategii koncentruje się na możliwościach politycznego i militarnego wykorzystania przestrzeni kosmicznej[33].

W coraz popularniejszym pojęciu będącym pochodną geopolityki jakim jest termin geokultura. Na Zachodzie jednym z najpopularniejszych badaczy stosujących szeroko to pojęcie jest Immanuela Wallerstein. W Rosji badaczem wartym odnotowania jest Wiacze-

[31] C. Bobińska, *Czas i przestrzeń Fernanda Braudela*. „Historyka. Studia Metodologiczne" 1987, t. XVII, s. 31-32; L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga…*, *op. cit.*, s. 76-77; F. Braudel, *Historia i trwanie*, Warszawa 1971, s. 46-65. Por. F. Braudel, *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa 2006; F. Braudela, *Historia i trwanie*, Warszawa 1971, Y. Lacoste, *Dictionnaire de géopolitique*, Paris 1995, s. 672 (hasło: *géohistoire*).

[32] E. C. Dolman, *Astropolitik: Classical Geopolitics in the Space Age*, London 2002. E. C. Dolman, *Geostrategy in the Space Age: an astropolitical analysis,* "Journal of Strategic Studies" 1999, Vol. 22, Issue 2-3, p. 83-106; E. C. Dolman, J. B. Scheldon, *Editorial*, „Astropolitics" 2003, Vol. 1, Issue 1, p. 1-3; J. Potulski, *Wprowadzenie do geopolityki*, Gdańsk 2010, s. 279-291.

[33] L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, Warszawa 2009, s. 7 (terminy: astropolityka i astrostrategia).

sław Kuzniecow i środowisko rosyjskiego czasopisma „Bezpieczeństwo Eurazji” (ros. *Biezopasnost' Jewrazji*). Poprzez geokulturę Kuzniecow rozumie globalną sferę działalności człowieka, narodów i państw w obszarze kultury, która jest instrumentem formułowania określonych celów i interesów politycznych i cywilizacyjnych[34].

1.6. Myśl geopolityczna, teorie, koncepcje i doktryny geopolityczne

Myśl geopolityczna stanowi jeden z nurtów myśli politycznej. Samo pojęcia „myśl” oznacza „czynność umysłową, zdolność myślenia, funkcję umysłu, a więc władzę poznawczą rozumu” oraz „wynik rozmyślań, skutek myślenia, prowadzący do kształtowania się wyobraźni, pojęć, sądów, wniosków, poglądów na coś”[35].

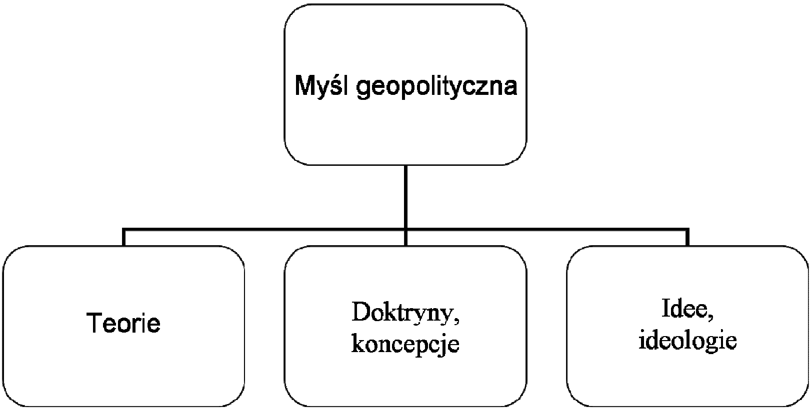
W skład myśli politycznej wchodzą m.in. sprawy związane z celami, wartościami czy stylami myślenia politycznego. Obejmuje konkretne postawy polityczne, a także analizuje szereg problemów z zakresu polityki, gospodarki czy kultury[36].

Myśl polityczna jest formą refleksji nad polityką i nad tym, co w danym czasie określane jest mianem tego, co polityczne. Obejmuje zatem zespół poglądów dotyczących polityki i tego

[34] W. Kuzniecow, *Geokultura. Osnowy geokulturnoj dinamiki biezopasnost'i w mirie XXI: Kul'tura-siet'*, Moskwa 2003, s. 7-9, 579. Por. W. Kuzniecow, *Socjiologija biezopasnost'i. Uczebnik*, Moskwa 2003, s. 330-331.
[35] E. Olszewski, *Myśl polityczna*, [w:] W. Sokół, M. Żmigrodzki (red.), *Encyklopedia politologii*, t. 1, s. 194.
[36] E. Maj, A. Wójcik (red.), *Myśl polityczna w Polsce po 1989 roku. Wybrane nurty ideowe*, Lublin 2008, s. 7.

co polityczne (faktów i związków faktów, ich opisów i ocen). Według Waldemara Parucha polityka to „forma działalności społecznej poprzez stosunki i mechanizmy związane ze sprawowaniem władzy, mająca na celu zarówno realizację własnego ładu politycznego, jak i zaspokojenie określonych interesów”[37]. Zdaniem Parucha „poglądy uzyskują cechę polityczności także wtedy, gdy wywołują konflikty zarówno w odniesieniu do zaprezentowanego opisu i oceny przeszłości, jak również propozycji kształtowania przyszłości”[38].

Diagram 2. Formy myśli geopolitycznej

[37] W. Paruch, *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926-1939*, Lublin 2005, s. 10.
[38] *Ibidem*, s. 10.

Myśl geopolityczna jest zbiorem poglądów, wniosków i opinii dotyczących środowiska międzynarodowego, odnoszących się do przestrzeni geograficznej i jej roli w kształtowaniu procesów politycznych, a także wyobrażeń dotyczących przestrzeni polityczno-geograficznej i ich roli w kształtowaniu się działalności politycznej. Myśl geopolityczna w zależności od nasycenia jej aparatem naukowym, postulatami politycznymi oraz elementami światopoglądu można podzielić na trzy obszary.

Pierwszy stanowią teorie geopolityczne. Teoria polityczna to zbiór poglądów na rzeczywistość międzynarodową, opartych na badaniach naukowych zbieżnych z celem i zakresem geopolityki (patrz: rozdz. 1.3.), mogących co prawda zawierać także postulaty polityczne, jednak przy zachowaniu możliwości wyraźnego rozróżnienia faktów od ich interpretacji. W myśli geopolitycznej teorie naukowe lub szerzej, prace o charakterze naukowym, bądź tworzone przez ludzi należących do środowisk naukowych, stanowią rdzeń tej formy refleksji politycznej. Wynika to ze specyfiki spojrzenia geopolitycznego, które uwzględnia szeroką perspektywę geograficzną, historyczną, cywilizacyjną, gospodarczą i wojskową, wymagającą niemałego przygotowania erudycyjnego. Stąd najważniejsze koncepcje geopolityczne były tworzone przez ludzi związanych ściśle z nauką bądź sferami wojskowymi[39].

Drugim obszarem myśli geopolitycznej są idee i ich bardziej rozwinięte formy – ideologie geopolityczne. W tej formie myśli geopolitycznej dominują elementy światopoglądu, czerpiącego

---

[39] R. Skarzyński, *Historia myśli politycznej w ujęciu politologicznym. Zarys koncepcji*, „Studia Polityczne" 1992, nr 1, s. 110-112.

swoje źródło z filozofii, religii i kultury. Przykładem ideologii geopolitycznej jest eurazjanizm, stworzony w latach dwudziestych ubiegłego wieku i rozwijany do czasów współczesnych przez rosyjskich geopolityków.

Trzecim obszarem myśli geopolitycznej są doktryny i koncepcje geopolityczne. Dominują w nich postulaty polityczne. Odrzucają, bądź traktują instrumentalnie wyniki badań naukowych, przedmiotowo także odnoszą się do warstwy aksjologicznej (odnoszącej się do wartości). Nastawione są głównie na interes polityczny.

Doktryna geopolityczna to ogólna zasada postulująca konieczność podejmowania określonych działań politycznych w przestrzeni. Przykładem takiej myśli jest np. doktryna granic naturalnych, która powstała jeszcze w XVIII wieku we Francji i postulowała oparcie granic państwowych na istniejących granicach naturalnych, takich jak: rzeki, pasma górskie, morza. Francuscy teoretycy głosili potrzebę rozszerzenia granic państwa zarówno w stronę Pirenejów czy Alp, jak i Renu[40].

Koncepcja geopolityczna to konkretny postulat lub projekt, odnoszący się do określonego rozwiązania politycznego w przestrzeni. Przykładem takiego projektu jest koncepcja *Mitteleuropy*, zjednoczenia pod egidą Niemiec państw i narodów zajmujących centrum kontynentu europejskiego, czy koncepcja Międzymorza, postulująca strategiczny sojusz państw leżących między Morzem Bałtyckim i Morzem Czarnym, rozdzielający Niemcy i Rosję[41].

[40] L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga ...*, s. 498.
[41] Por. T. Klin, *Wizje ładu międzynarodowego w niemieckiej i anglosaskiej myśli geopolitycznej w okresie II wojny światowej*, Toruń 2008, s. 7-8. Por. L. Dubel, *Historia doktryn ...*, s. 19.

W pełni naukową formą myśli geopolitycznej jest paradygmat geopolityczny, który stanowi autonomiczny nurt badań naukowych, zbieżny z celem i zakresem badań geopolitycznych (patrz: rozdz. 1.3.), osadzony w tradycji naukowej, oparty na zasadach obiektywizmu, weryfikacji i krytycznej analizy faktów. Metodą pozwalającą na odróżnienie, czy mamy do czynienia z paradygmatem geopolitycznym czy myślą geopolityczną jest poziom dominacji subiektywnych postulatów: politycznych i światopoglądowych. Jeśli występuje ich zdecydowana przewaga mamy do czynienia z rozważaniami, które mieszczą się w ramach myśli geopolitycznej[42].

Nowy nurt we współczesnej geopolityce, tzw. geopolityka krytyczna, wyodrębnia z geopolityki trzy główne obszary: geopolitykę praktyczną, która jest dziełem polityków, dyplomatów, biurokracji państwowej, geopolitykę formalną, będącą wytworem intelektualistów, środowisk akademickich, organizacji pozarządowych (m.in. tzw. *think-tanków*) i geopolitykę popularną, czyli wyobrażenia odnoszące się do politycznej przestrzeni propagowane przez środki masowego przekazu[43]. Myśl geopolityczną tworzą zatem osoby wywodzące się z różnych środowisk, takich jak np. władze państwowe, organizacje polityczne (partie, stowarzyszenia, nieformalne grupy o celach politycznych), wojsko, środowiska naukowe oraz rządowe i pozarządowe ośrodki analityczne[44].

---

[42] Por. T. Klin, *Geopolityka: spór definicyjny we współczesnej Polsce*, „Geopolityka" 2008, nr 1, s. 16.
[43] J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 11.
[44] J. Potulski, *Wprowadzenie…*, s. 57.

1.7. Terminologia geopolityczna – wybór

Tradycja badań geopolitycznych doprowadziła do wyodrębnienia się swego rodzaju żargonu charakterystycznego dla badaczy i analityków posługujących się tym paradygmatem. W obszarze nauk humanistycznych i społecznych większość pojęć funkcjonuje na zasadzie konwencji językowych, tzn. ogólnie przyjętych, umownych ram znaczeniowych dla określonych terminów. Często prowadzi to do wielu, nawet znaczących, różnic między definiowaniem danego pojęcia przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Znajomość terminologii i konwencji językowych funkcjonujących w danej społeczności (naukowej, społecznej, politycznej) jest niezbędna dla jej prawidłowego zrozumienia.

1.7.1. Ośrodek siły

W geopolityce na oznaczenie podmiotów politycznych, biorących udział w rywalizacji o wpływy na Ziemi używa się wielu określeń: podmiot geopolityczny, gracz międzynarodowy, państwo, zgrupowania państw, itp. Określenia te stosowane są również w innych dziedzinach wiedzy, zajmujących się sprawami międzynarodowymi. Najbardziej charakterystycznym jednak dla geopolityki pojęciem w powyższym kontekście jest termin: „ośrodek siły".

Ośrodek siły to przestrzeń zorganizowana politycznie, na której funkcjonuje władza centralna. Ośrodek siły musi posiadać stały punkt odniesienia w przestrzeni i w czasie (zachowywać historyczną ciągłość). Struktura ta musi być zdolna do oddziaływania na otoczenie zewnętrzne i środowisko wewnętrzne. Dla geopolityki

nieistotny jest ustrój, struktura etniczna, stosunki gospodarczo-społeczne, czy nawet obraz cywilizacyjny danej struktury polityczno-przestrzennej, aby definiować ją jako ośrodek siły. Kluczowy jest geograficzny punkt odniesienia i ciągłość dziejowa. Każdy ośrodek siły posiada rdzeń geopolityczny, którego granice są niezmienne od początku jego trwania i stanowi centrum, (obszar osiowy), swego rodzaju „serce" danego organizmu politycznego. Poniżej dwa przykłady.

Przykład nr 1. Perski (irański) ośrodek siły, rdzeń: Wyżyna Irańska. Na tym obszarze istniały państwowości tworzone m.in. przez Medów, Achemenidów, Seleucydów, istniało Królestwo Partów, imperium Sasanidów, państwo Umajadów, Abbasydów, Seldżuków, Imperium Chorezmijskie, Persja pod dynastią Afszarydów, Zandów, Kadżarów, Persja i Iran rządzone przez dynastię Pahlawi, a od 1979 r. istnieje Islamska Republika Iranu. Obszar ten, zróżnicowany na przestrzeni dziejów pod względem etnicznym, językowym, ustrojowym, a nawet cywilizacyjnym, w rozumieniu geopolitycznym stanowi nieprzerwanie jeden ośrodek siły od czasów starożytnych[45].

Przykład nr 2. Rosyjski ośrodek siły, rdzeń: Nadwołże. Na tym obszarze istniały m.in. Ruś Kijowska, kilkadziesiąt książąt ruskich, Wielkie Księstwo Moskiewskie, Carstwo Rosyjskie, Imperium Rosyjskie, Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka, Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, a

[45] L. Sykulski, *Geopolitics and the Political Geography – Similarities and Differences*, [in:] L. Sykulski (ed.), *Geopolitics: Grounded in the Past Geared Toward the Future*, Polish Geopolitical Society, Częstochowa 2013, s. 19-28.

od 1991 istnieje Federacja Rosyjska. Powyższy podmiot geopolityczny zmieniał swoje oblicze językowe, etniczne i kulturowe na przestrzeni dziejów, rozszerzał się i kurczył (nawet bardzo znacznie), zachowywał jednakże cały czas swój wyodrębniony rdzeń geograficzny (geopolityczny). W powyższym rozumieniu nie mają znaczenia różnice etniczne i ustrojowe między Rosją z czasów carskich a Związkiem Radzieckim. Z punktu widzenia geopolityki był to jeden ośrodek siły.

1.7.2. Przestrzeń geograficzna, położenie geopolityczne

Poprzez przestrzeń geograficzną rozumiemy przestrzeń rozciągającą się między nieciągłością Mohorovičicia a Linią Kármána. Jest ona umownie uznawana za czynnik geopolityczny stały, choć należy pamiętać o zmianach klimatu, krajobrazu, procesach geologicznych itp., które mają znaczenie w kategoriach długookresowych.

Nieciągłość Mohorovičicia (zwaną w skrócie nieciągłością Moho) jest to powierzchnia położona między skorupą a płaszczem Ziemi, na której gwałtownie rośnie prędkość rozchodzenia się podłużnych fal sejsmicznych. Rozciąga się od głębokości ok. 5-8 km pod oceanami do ok. 35-80 km pod kontynentami. Nazwa wywodzi się od nazwiska chorwackiego geofizyka, sejsmologa i metereologa Andrija Mohorovičicia, który ją odkrył w 1909 r.

Linia Kármána jest umowną granicą między ziemską atmosferą a przestrzenią kosmiczną, która przebiega na wysokości 100 km nad poziomem morza. Theodore von Kármán (1881-1963) był ame-

rykańskim inżynierem węgierskiego pochodzenia, który uznawany jest za prekursora współczesnej aerodynamiki[46].

Do głównych czynników przestrzennych mających znaczenie dla geopolityki zaliczamy: położenie, kształt terytorium, długość granic, dostęp do mórz i oceanów (charakter wyspiarski lub kontynentalny), klimat, surowce naturalne.

Pojęcie położenia geopolitycznego dotyczy wpływu położenia geograficznego, (ukształtowania terenu, dostępu do akwenów wodnych, klimatu, itp. oraz sąsiedztwa politycznego) na politykę zagraniczną i bezpieczeństwo państwa (zgrupowań państw). Termin ten obejmuje zarówno opis, jak i oceny dotyczące położenia geopolitycznego w przeszłości, położenia bieżącego oraz tworzenia wizji i modeli hipotetycznego położenia w przyszłości. Przykładem może być doktryna stworzona przez jednego z twórców nowoczesnej geopolityki, profesora geografii i założyciela London School of Economics, Halforda Mackindera. W jego koncepcjach kluczowym elementem było uwypuklenie centralnego miejsca geografii względem strategii. Geografia w myśli brytyjskiego geopolityka była wymiarem kluczowym, wpływającym na kierunki aktywności politycznej państwa[47].

[46] L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, PWN, Warszawa 2009, s. 60.

[47] J. Mondry, *Wczoraj, dziś i jutro geopolityki*, [w:] J. Mondry, *W objęciach geopolityki: Polska, Japonia, Eurazja: Publicystyka na łamach „Kultury" 1981-2000*, Londyn 2000, s. 228 (artykuł ukazał się pierwotnie na łamach „Kultury" 2000, nr 6).

1.7.3. Ład międzynarodowy i porządek geopolityczny

Poprzez pojęcie „ład międzynarodowy” rozumiemy: „zespół struktur, mechanizmów, rozkładu siły, podmiotów i ich interesów, wartości, itp., określających kształt i funkcjonowanie środowiska międzynarodowego w danym okresie. Jest to sposób jego zorganizowania, określający warunki współżycia uczestników stosunków międzynarodowych, zwłaszcza państw”[48].

Publikacje geopolityczne analizują zarówno bieżący ład międzynarodowy, jak i odnoszą się chętnie do przeszłości oraz wybiegają w przyszłość, tworząc pożądane modele przyszłego ładu globalnego. Poprzez porządek geopolityczny rozumiemy – za Jakubem Potulskim – „dominujący w danym okresie historycznym system hierarchii, sojuszów i antagonizmów występujących między aktorami międzynarodowymi”[49].

Myśl geopolityczna w ramach refleksji nad porządkiem geopolitycznym koncentruje się głównie na problemach hegemonii, dominacji, mocarstwowości, obszarach konfliktogennych, które składają się na geopolityczną strukturę świata. W ramach polskiej myśli geopolitycznej, analizując poglądy na porządek międzynarodowy, koncentrować się będziemy głównie na bezpośrednim otoczeniu międzynarodowym Polski.

---

[48] M. Pietraś, *Pozimnowojenny ład międzynarodowy*, [w:] M. Pietraś (red.), *Międzynarodowe stosunki polityczne*, Lublin 2007, s. 295.
[49] J. Potulski, *Wprowadzenie…*, s. 58.

1.7.4. Kody geopolityczne

Jednym z ważnych zagadnień podejmowanych we współczesnej myśli geopolitycznej (w nurcie nazwywanym „geopolityką krytyczną") jest problem interpretacji globalnej przestrzeni przez elity intelektualne. Chodzi o tworzone wyobrażenia dotyczące bliższej i dalszej przestrzeni geograficznej, swego rodzaju „obrazy geopolityczne", które stają się podstawą do działania politycznego. Owe wyobrażenia leżą u podstaw tego, co w literaturze przedmiotu nazywane jest mianem kodu geopolitycznego. Zdaniem teoretyków geopolityki, każdy kraj na świecie ma swój własny kod geopolityczny. W jego skład wchodzi kilka podstawowych założeń: a) określenie aktualnych i potencjalnych sojuszników oraz przeciwników, b) wypracowanie sposobów na utrzymanie sojuszników, pozyskanie potencjalnych sojuszników oraz przeciwstawienie się aktualnym i potencjalnym przeciwnikom, c) opracowanie metod i form zakomunikowania wizji geopolitycznej, powstałej wskutek powyższych punktów, własnemu społeczeństwu oraz społeczności globalnej[50].

Kody geopolityczne są ważnym instrumentem kształtowania opinii publicznej. Obejmują szczegółowo: modele świata (w czasie i przestrzeni), mity narodowe (w tym mity historyczne) czy poglądy na kształt ładu międzynarodowego[51]. Pojęcie kodów geopolitycz-

[50] J. Potulski, *Wprowadzenie do geopolityki*, Gdańsk 2010, s. 56-57. Por. J. Potulski, *Geopolityka w świecie ponowoczesnym*, Częstochowa 2011.
[51] G. Dijkink, *Geopolitical codes and popular representations*, "GeoJournal" 1999, vol. 46, no. 4, p. 293-299.

nych oraz ich interpretacja stanowi bardzo ważną część współczesnych rozważań nad geopolityką w literaturze zachodniej.

Znany zachodni badacz geopolityki Colin Flint, jako przykład jednego ze współczesnych kodów geopolitycznych nazywa „wojnę z terroryzmem". Twierdzi, że zagrożenie terrorystyczne pozwoliło Stanom Zjednoczonym na stworzenie obrazu usprawiedliwiającego „globalną rolę światowego przywódcy, kładąc fundament pod działania przeciwko konkretnym krajom". Jednym z ważnych elementów tego kodu stało się stworzenie listy tzw. „państw bandyckich"[52]. W tradycji polskiej myśli politycznej ważnymi „obrazami geopolitycznymi" są np. wizja Polski jako „chrześcijańskiego przedmurza Europy" czy Polski jako „łącznika między Wschodem a Zachodem". Oba kody geopolityczne oparte były o polityczną interpretację przestrzeni geograficznej w konkretnym okresie historycznym[53].

[52] C. Flint, *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2009, s. 87-88 (o kodach geopolitycznych zob. s. 71-117).
[53] Por. P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków 2006; J. Potulski, *Wprowadzenie…*, s. 66-68.

Rozdział 2.
Myśl geopolityczna na świecie

2.1. Prekursorzy geopolityki

Pierwszą połowę dziewiętnastego stulecia można uznać za okres tworzenia podwalin teoretycznych geopolityki, czas działalności jej prekursorów i tworzenia się zrębów nowoczesnej myśli geopolitycznej. Druga połowa XIX wieku to okres narodzin „właściwej", tzw. klasycznej geopolityki. Poniżej przedstawiono wybranych prekursorów i przedstawicieli myśli geopolitycznej w krajach europejskich oraz wybranych państwach spoza Europy.

U źródeł tworzenia nowego paradygmatu badawczego stało wyeksponowanie roli kilku czynników, z których za najważniejsze należy uznać:

- środowisko geograficzne (początki rozwoju determinizmu geograficznego),
- podkreślenie roli siły i rywalizacji w stosunkach międzynarodowych (idee geopolityczne wyprzedzały na tym polu

nawet idee Darwina i Wallace'a; później ekstrapolowały darwinizm na pole nauki o państwie i nauk o polityce),

- kult *Realpolitik* (podkreślenie roli makiawelizmu i pragmatyki w relacjach międzypaństwowych)[54].

W pierwszej połowie XIX wieku fundamenty pod geopolitykę położyła przede wszystkim nauka niemiecka, koncentrująca się m.in. na kształtowaniu „przestrzennej świadomości" społeczeństwa niemieckiego. Poniżej postaramy się pokrótce scharakteryzować najważniejszych przedstawicieli myśli geopolitycznej w nauce niemieckiej w XIX wieku.

Podwaliny pod koncepcję determinizmu geograficznego jako jednego z paradygmatów geopolityki położyli wybitni niemieccy geografowie Karl Ritter (1779-1859) i Adam Heinrich Dietrich von Bülow (1786-1844). Ritter twierdził, iż kluczowym czynnikiem w powstaniu i rozwoju państw i narodów jest przestrzeń geograficzna. Zajmując się zatem działalnością człowieka, także tą w sferze politycznej, konieczne jest uwzględnienie czynnika środowiskowego, który silnie na nią oddziałuje[55]. Bülow na łamach swojej książki pt. *The Spirit of the Modern System of War* (*Duch nowoczesnego systemu wojny*) zaprezentował tzw. „geometryczną naukę o strategii", zgodnie z którą w Europie było miejsce tylko na 11 państw, mających wykształcić swoje granice na zasadzie ekspansji. Dokonywać się ona miała poprzez wchłaniania mniejszych organizmów polityczno-przestrzennych przez większe. Tak

[54] Por. L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga…*, s. 9-12.
[55] A. Wolff-Powęska, E. Schultz, *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, [w:] A. Wolff-Powęska, E. Schulz (oprac.), *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, s. 21.

ukształtowane granice miały mieć charakter naturalny i niemożliwy już do rozszerzenia przez jedne państwa kosztem drugich[56].

Teoria determinizmu geograficznego została szybko podchwycona przez niemieckie środowiska polityczne. Jednym z jej najbardziej znanych propagatorów był Ernst Kapp, który twierdził, że to „natura kraju, ukierunkowanie jego gór i rzek nadaje również kierunek historii swego narodu". Wykorzystując tego typu argumentację usprawiedliwiał ekspansję Niemiec[57]. Ernst Mortiz Arndt (1769-1860), niemiecki profesor filozofii i historii, a także znany polityk, jeszcze przed upublicznieniem teorii ewolucji i doboru naturalnego stworzył teorię „naturalnej rywalizacji" między narodami, której głównym motywem była walka o przestrzeń. Narody słabsze skazane były na podbój przez silniejsze. Jej celem było tworzenie państw wielkopowierzchniowych. Arndt używając argumentacji geograficznej i historycznej dowodził, że małe państwa skazane są na wchłonięcie lub podporządkowanie mocarstwom. Uważał to za proces „naturalny". Używając podbudowy geograficznej argumentował, że granice Niemiec powinny sięgać czterech mórz: Adriatyckiego, Bałtyckiego, Czarnego i Północnego[58].

Friedrich List (1789-1846) stworzył podwaliny pod geopolityczną koncepcję światowego imperium (określanego we współczesnej literaturze przedmiotu łacińskim określeniem *Imperium Mundi*). W swoich pracach twierdził, że ekspansja terytorialna jest natu-

[56] Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia*, Warszawa 2007, s. 17.
[57] *Ibidem*, s. 24-25.
[58] A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 42-43. Por. E. M. Arndt, *Staat und Vaterland. Eine Auswahl aus seinen politischen Schriften*, München 1921.

ralnym dążeniem i normalnym procesem w życiu każdego narodu. Wyznacznikiem siły miało być zajmowane terytorium, Dowodził, że ekspansja może zachodzić stopniowo, nawet bez użycia siły militarnej. Stworzył teorię zakładającą, że wraz z rozszerzaniem się wpływów gospodarczych rozszerzane są także wpływy polityczne. Postulował szeroki dostęp do morza dla Niemiec, co pozwoliłoby im rozszerzyć ekspansję ekonomiczną. Zalecał także rozbudowę linii kolejowych, poprzez które widział również poszerzanie przestrzeni politycznej (swoista „stygmatyzacja przestrzeni"), co znalazło później swoje odbicie choćby w koncepcji linii kolejowej Berlin-Bagdad[59].

Osobne znaczenie w kształtowaniu się paradygmatu geopolitycznego miała niemiecka geopolityczna koncepcja *Mitteleuropy* (niem. Europa Środkowa), której jednym z twórców był List. Dowodził, że stworzenie przez Niemcy takiego tworu geopolitycznego jest pierwszym, niezbędnym etapem do uzyskania przez nie hegemonii światowej. Kluczem do stworzenia *Mitteleuropy* miał się stać sojusz Niemiec z Węgrami i rozciągnięcie wpływów na Bałkany (wyparcie stamtąd wpływów rosyjskich)[60]. W koncepcjach Paula de Lagarde (1827-1891) *Mitteleuropa* podobnie jako u Lista miała być znacznie szerszym projektem geopolitycznym, nie zamykającym się jedynie do formy emanacji militaryzmu i ekspansjonizmu niemieckiego. Miała stać się czymś w rodzaju geopolitycznego zwor-

---

[59] Por. S. Pilarz, *Kolej Berlin-Bagdad. Wielkie przedsięwzięcie imperializmu niemieckiego w Turcji*, [w:] R. Domke (red.), *Między historią a geopolityką*, Częstochowa 2009, s. 139-157.

[60] A. Wolff-Powęska, *Doktryna...*, s. 48-49; Por. F. Lentz, *Freidrich List und Grossdeustchland*, Leipzig-Berlin 1943.

nika między Zachodem i Wschodem, pojmowanym nie tylko politycznie, ale szerzej, cywilizacyjnie. Jako nieuniknione widział wojny z Francją i Rosją, które miały zapewnić optymalne granice dla mocarstwa niemieckiego. Obszar przyszłych Niemiec, jego zdaniem, powinien zamykać się granicami od francuskich miast Metz i Ems na Zachodzie do linii Dźwiny i Bugu na Wschodzie, od Morza Północnego i Bałtyckiego na północy po Morze Adriatyckie i ujście Dunaju na południu[61].

Friedrich List czy Paul de Lagarde postulując stworzenie *Mitteleuropy* wychodzili z założeń nacjonalizmu etnicznego. Myślicielem, który zerwał z takim sposobem myślenia, a jednocześnie postulował koncepcję geopolitycznego zorganizowania „Europy Środkowej" pod egidą Niemiec był Constantin Frantz (1817-1891). W rozumieniu państwa i geopolityki skłaniał się do nacjonalizmu państwowego. Naród traktował bardziej jako pojęcie polityczne niż etniczne. *Mitteleuropa*, jako przedsięwzięcie geopolityczne miała w jego rozumieniu stanowić rodzaj konfederacji politycznej złożonej z narodów Wschodniej i Południowej Europy pod egidą Niemiec[62].

Pojęcie *Realpolitik* wprowadził w 1853 r. do niemieckiej myśli politycznej August von Roschau (1810-1873). Było ono niejako nierozerwalnie związane z pojęciem siły jako głównego instrumen-

---

[61] A. Wolff-Powęska, E. Schultz, *Przestrzeń…*, s. 26-35; A.Wolff-Powęska, *Doktryna...*, s. 51-55; F. List, *Ein mitteleuropäischer Staatenverband*, Lepzig 1914; Zob. także późniejsza recepcja tej idei: F. Naumann, *Mitteleuropa*, Berlin 1915.

[62] A.Wolff-Powęska, *Doktryna...*, s. 53; Por. C. Frantz, *Das grössere Deutschland*, Breslau 1935.

tu rozwiązywania konfliktów w stosunkach międzynarodowych. Roschau wskazywał, że siła nie stanowi ideologii, lecz w pewnym stopniu jest jej antynomią, gdyż w sytuacjach krytycznych ideologia zawsze musi ustąpić pod jej naporem. W tym ujęciu wojna stawała się nie tylko jednym z wielu możliwych, ale wręcz podstawowych narządzi realizacji polityki państwa[63].

W Rosji prekursorzy geopolityki reprezentowali przede wszystkim kręgi wojskowe. Już w początkach rozwoju rosyjskiej myśli geopolitycznej obecne było w nich przeciwstawianie potęgi morskiej i lądowej. Ta forma refleksji w rosyjskiej myśli geopolitycznej jest obecna jest aż do dziś. W geopolityce często na określenie tych dwóch przeciwstawnych poglądów używa się określeń: tellurokracja i talassokracja. Pierwsze pojęcie odnosi się do dominacji mocarstw lądowych, drugie do dominacji mocarstw morskich. Cały ten paradygmat oparty jest na antynomii Lądu i Morza, z którym utożsamiane są nie tylko poszczególne państwa i bloki państw, ale także konkretna aksjologia. Determinuje to postrzeganie świata przez prymat tylko dwóch cywilizacji: morskiej i lądowej[64].

Do teoretyków nurtu morskocentrycznego (talassokratycznego) w badaniach i myśli geopolitycznej możemy zaliczyć takich badaczy, jak wiceadmirał Wasyl Gołowin (1776-1831), który wysuwał koncepcję preponderancji państw morskich w globalnej rywalizacji państw. Teoretyczne podwaliny pod geopolitykę jako osobną dzie-

---

[63] A.Wolff-Powęska, *Doktryna...*, s. 64-65; Por. A. L. Roschau, *Grundsätze der Realpolitik angewender auf die staatlichen Zustände Deustchlands*, Berlin 1853.

[64] Por. A. Dugin, *Osnowy geopolityki. Geopoliticzeskoje buduszczeje Rossii*, Moskwa 2000; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 97 (terminy: talassokracja, tellurokracja).

dzinę badań dał generał Dymitr Milutin (1816-1912). Za głównego geopolitycznego przeciwnika Imperium Rosyjskiego uznał Imperium Brytyjskie. W swoich pracach postulował budowę sojuszu rosyjsko-niemieckiego. Widział konieczność ekspansji rosyjskiej w Azji Centralnej, co miało stać się krokiem ku geopolitycznemu wyparciu Brytyjczyków z Indii[65].

Wzorzec myślowy przeciwstawiający mocarstwa morskie lądowym silnie wpłynął na rozwój idei eurazjańskiej, która w dużym stopniu wykorzystywała i nadal wykorzystuje dorobek geopolityki. W omawianym okresie do grona wybitniejszych przedstawicieli tego nurtu myśli geopolitycznej wchodzili: Piotr Sawicki (1895-1968), Mikołaj Danielewski (1822-1885), Mikołaj Trubieckoj (1890-1983), Włodzimierz Łamański (1833-1914), czy Georgij Florowski (1893-1979)[66]. Silny wpływ geografii na rozwój państw i i cywilizacji dostrzegał Lew Miecznikow (1838-1888), geograf, autor książki pt. *Cywilizacja i wielkie historyczne rzeki*. Dzielił w niej dzieje ludzkości na okresy: rzeczny (starożytność i średniowiecze), morski (od upadku Kartaginy) i oceaniczny (od odkrycia Ameryki)[67].

We Francji jednym z pionierów myśli geopolitycznej był geograf Paul Vidal de la Blache (1845-1918). Był jednym z prekursorów teorii organicznej w geografii i geopolityce w nauce francu-

---

[65] J. Potulski, *Rosyjska geopolityka jako problem poznawczy współczesnej politologii w Polsce*, [w:] A. J. Chodurski, M. J. Malinowski (red.), *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, Gdańsk 2006, s. 344-352.
[66] J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 104-118.
[67] L. Miecznikow, *Ciwilizacija i wielikije istoriczeskije rieki*, Moskwa 1995.

skiej. Za niemiecką geopolityką postrzegał państwo jako organizm, zmuszony do nieustannej walki o przetrwanie. Z dwóch podstawowych teorii dominujących w początkowej fazie rozwoju geopolityki: teorii organicznej i determinizmu geograficznego, stanowczo odrzucał tę ostatnią. Dostrzegał rolę człowieka i stawiał ją wyżej od wpływu geografii, której jednak nie deprecjonował. Był przedstawicielem francuskiej szkoły posybilizmu w geopolityce, podobnie jak np. Jacques Ancel czy Jean Brunhes, która przedkłada wolę człowieka nad czysty determinizm geograficzny. Ojciec francuskiej geopolityki zajmował się także szeroko geostrategią. Za głównego przeciwnika geopolitycznego Francji uznawał Niemcy i jego dorobek naukowy był w dużej mierze nacechowany dążeniem do stworzenia naukowych argumentów, umożliwiających osłabienie wschodniego sąsiada Francji[68].

Jacques Ancel (1879-1943) był pierwszym badaczem, który we Francji posłużył się terminem geopolityka. Przeciwstawiał go geografii politycznej, którą uznawał za statyczną, nie dostrzegającą „dynamiki przestrzeni" i skoncentrowaną na sprawach wewnętrznych. Jednym z głównych problemów badawczych, które podejmował to polemika z agresywnymi, ekspansjonistycznie nastawionymi tezami geopolityki niemieckiej. W tym samym duchu prowadził swoje badania André Chéradame (1871-1948) który twierdził za Halfordem Mackinderem, że kluczem do panowania nad światem jest opanowanie przez jakieś globalne mocarstwo Europy Środkowej. Jego zdaniem, gdyby Niemcy, które uznawał za naj-

[68] Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia ...,* s. 23-24.

większe zagrożenie dla Francji, uzyskały kontrolę nad *Mitteleuropą* (obejmującą także kraje monarchii austro-węgierskiej) uzyskałyby światową dominację. Wśród pionierów geopolityki we Francji trzeba także wymienić Elisée'a Reclusa (1830-1905)[69].

2.2. Klasyczna i współczesna myśl geopolityczna – wybór

Wśród przedstawicieli narodowych szkół geopolitycznych warto podkreślić dokonania zwłaszcza pięciu badaczy, których twórczość spotkał się z najszerszą recepcją w późniejszych badaniach geopolitycznych, byli to: Friedrich Ratzel, Rudolf Kjellén, Alfred Mahan, Halford Mackinder i Karl Haushofer. Co najważniejsze w ich twórczości, to fakt, że rozpoczęli badanie zależności między przestrzenią a procesami politycznymi w kategoriach przekraczających granice pojedynczych państw. Rozpoczęli badanie i interpretowanie zjawisk politycznych w kategoriach globalnych, zaczęli traktować „świat jako całość"[70]. Dali tym samym początek nurtowi geopolityki, który został nazwany mianem geopolityki klasycznej i trwał do końca II wojny światowej[71].

[69] W. Kazanecki, *Narodziny geopolityki we Francji*, „Geopolityka" 2009, nr 1(3), s. 64-71.
[70] Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia ...*, s. 16.
[71] Do historii geopolityki określenie to wprowadził francuski badacz Pascal Lorot, zob. P. Lorot, *Historie de la géopolitique*, Paris 1995.

2.1.1. Teoria państwa organicznego – Rudolf Kjellén i Friedrich Ratzel

Badaczem niemieckim, który w XIX wieku wywarł największy wpływ na rozwój geopolityki, był wybitny geograf Friedrich Ratzel (1844-1904). Zanim zaczął zajmować się geografią polityczną, prowadził badania z zakresu zoologii, będąc pod dużym wpływem koncepcji Karola Darwina. Geografią zaczął się zajmować po odbyciu kilkuletnich podróży po świecie (m.in. Stany Zjednoczone, Kuba, Meksyk). Znalazły one swoje odbicie w dwutomowej książce poświęconej antropogeografii[72]. Swoje najważniejsze poglądy w dziedzinie geopolityki Ratzel wyłożył natomiast w książce, pt. „Geografia polityczna", wydanej w 1897 r.[73]

Często podkreśla się, że Ratzel jako pierwszy w sposób niezwykle syntetyczny i metodyczny przedstawił geopolityczną teorię wielkiej przestrzeni. Na tej koncepcji opierał całe swoje spojrzenie na sprawy państwa i narodu. Dwoma podstawowymi pojęciami i jednocześnie kryteriami, którymi się posługiwał były obszar (*Lage*) i przestrzeń (*Raum*). Argumentował, że środowisko geograficzne bezpośrednio wpływa na rozwój i charakter narodów. Jego zdaniem, w zależności od wielkości zajmowanego terytorium narody kształtują swoje pojęcie przestrzeni. Wyróżniał dwa takie pojęcia: wielką i małą przestrzeń. W związku z tym uważał, że każdy naród posiada „zmysł przestrzeni" (*Raumsinn*), który jest odbiciem jego

[72] H. Wanklyn, *Friedrich Ratzel, a Biographical Memoire and Bibliography*, Cambridge 1961.

[73] F. Ratzel, *Politishe Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehres und des Krieges*, Oldenburg-München 1897; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik...*, s. 82-83.

pojęcia przestrzeni. Starał się dowieść, że potrzeba panowania nad określonym terytorium jest procesem naturalnym. Ratzel zdefiniował pojęcie *Lebensraum*, przestrzeni życiowej, poprzez które uważał obszar konieczny do zagwarantowania rozwoju każdego narodu. Niemiecki geograf ukuł pojęcie *Raum-motiv*, motywu przestrzennego, który jest czynnikiem napędowym historii. W ocenie możliwości rozwoju państwa kluczowym kryterium było dla niego położenie geograficzne. Ujmował państwo w kategoriach organicznych, porównywał je do żywego organizmu, które walczy o swoje przeżycie i przestrzeń. W jego ocenie naturalnym dążeniem państwa było posiadanie granic naturalnych. W przypadku Niemiec takie granice powinny być oparte na Renie, Dunaju i Wiśle wraz z ich dorzeczami[74].

Ratzel stworzył siedem „praw rozwoju państwa”:

1. Obszar państwa powiększa się wraz z ekspansją ludności o tej samej kulturze;
2. Przestrzenny rozrost państwa jest związany z innymi jego aspektami rozwoju;
3. Terytorium państwa powiększa się poprzez wchłanianie mniejszych jednostek geopolitycznych;
4. Granica odzwierciedla siłę i stopień rozwoju państwa, nie ma więc charakteru stałego;
5. Państwa w trakcie rozwoju szukają terenów nadających się do podboju i włączenia w swoje granice;

[74] Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia...,* s. 18-19.

6. Kierunek ekspansji przesuwa się od państw bardziej do słabiej rozwiniętych cywilizacyjnie;
7. Dążenie do ekspansji terytorialnej rośnie w miarę poszerzania się obszaru.

Był przy tym gorącym zwolennikiem geopolitycznej koncepcji *Mitteleuropy*. Ważnym terminem, które wprowadził do nauki i które odcisnęło swoje piętno w historii było pojęcie *Seemacht*, potęgi morskiej. Uważał, że Niemcy powinny stać się mocarstwem morskim, co miało im zapewnić światową preponderancję[75].

Poglądy Friedricha Ratzla silnie wpłynęły na intelektualną twórczość Johana Rudolfa Kjelléna (nie używał swojego pierwszego imienia, stąd w nauce znany jest jako Rudolf), twórcy pojęcia geopolityka, o czym wspomniano wyżej. Rudolf Kjellén zajmując się naukowo, jak i praktycznie polityką (zasiadał w szwedzkim parlamencie) był gorącym germanofilem, co znalazło wyraz w jego prasach. Fundamentalną książką szwedzkiego politologa była publikacja pt. *Staten som Lifsform* („Państwo jako forma życia"), wydana w Sztokholmie w 1916 r., już rok później przetłumaczona na niemiecki. Wyłożył w niej swoją autorską definicję geopolityki.

[75] Wolff-Powęska, S. Eberhard, *Przestrzeń…,* s. 41-48; A. Wolff-Powęska, *Doktryna…*, s. 90-91; F. Ratzel, *Geografia polityczna*, [w:] A. Wolff-Powęska, S. Eberhard, *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej przestrzeni politycznej*, Poznań 2000, s. 227-251; F. Ratzel, *Die Gesetze des räumlichen Wachtums der Staaten: Ein Beitrag zur wissenschaftlichen politischen Geographie*, „Petermanns Geographische Mitteilungen" 1896, nr 42, s. 97-107; F. Ratzel, *Der Lebensraum. Eine biogeographische Studie*, Tübingen 1901; C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 62-63; J. Skrzyp, Z. Lach, *Geopolityka i geostrategia*, Warszawa 2007, s. 18-19; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik...*, s. 48, 82-83.

Jego zdaniem, „geopolityka to nauka o państwie jako organizmie geograficznym lub zjawisku w przestrzeni”[76].

Kjellén, za Ratzlem, pojmował państwo jako żywy organizm. Stworzył pięć pojęć, struktur państwa, które powinny obejmować wszelkie badania i analizy polityczne. Były to: *Kratopolitik, Demopolitik, Sociopolitik, Geopolitik* i *Oekopolitik*. Kratopolityka obejmowała władzę i jej instrumenty, demopolityka – zasoby ludzkie ich ilość i jakość, socjopolityka – struktury i powiązania społeczne, geopolityka struktury przestrzenne, ekopolityka – warstwę gospodarczą. W koncepcjach twórcy pojęcie geopolityki pojawił się podział globu na trzy panregiony zdominowane kolejno przez Stany Zjednoczone, Niemcy i Japonię. Niemcy miały zdobyć pełną hegemonię w Europie, obejmującą także Turcję. Kjellén stworzył termin, który miał duże znaczenie dla późniejszego rozwoju geopolityki, a był nim autarkizm (*autarchia*). Dowodził, że ideałem dla każdego państwa jest osiągnięcie samowystarczalności gospodarczej, dzięki której organizm państwowy zdobywa nie tylko niezależność, ale także przewagę nad innymi państwami uzależnionymi od importu określonych dóbr czy surowców[77].

Szwedzki geopolityk za swoisty „poligon doświadczalny geopolityki” uważał wojnę. Pisał m.in.: „wojna mówi prawdę jak wino. Pokój stawia swe konwencjonalne zadania, zmusza państwo

[76] R. Kjellén, *Der Staat als Lebensform*, Leipzig 1917, s. 46 (w oryg. „*Die Geopolitik ist die Lehre über den Staat als geographischen Organismus oder Erscheinung im Raum*“).
[77] *Ibidem*, *passim*. O. Tunander, *Swedish-German geopolitica for a new century: Rudolf Kjelen's 'The State as a living organism'*, „Review of International Studies” 2001, vol. 27, s. 451-463. L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 45.

do ukrycia rzeczywistych zamiarów i poglądów z uwagi na protokół dyplomatyczny. Poza tym pokój gra fałszywymi kartami i wielkość państwa ukazuje w złudnym świetle. Wojna usuwa ten blask. Jest wszystko obejmującym sprawdzianem, odkrywającym słabe punkty państwa. Pozwala widzieć narody takimi, jakimi rzeczywiście są, ze wszystkimi silnymi i słabymi stronami”[78].

2.2.2. Teoria potęgi morskiej – Alfred Mahan

W Stanach Zjednoczonych do prekursorów geopolityki należał admirał Alfred Thayer Mahan (1840-1914). Przez wielu nazywany jest ojcem geopolityki państw morskich. Możemy go określić także mianem prekursora paradygmatu binarnego w geopolityce. Podejście to koncentruje się na rozpatrywaniu hegemonii, preponderancji międzynarodowej przez pryzmat rywalizacji, ścierania się dwóch potęg: lądowej i morskiej. Alfred Mahan opierając się na obszernych analizach historyczno-geograficznych, które zamieścił w swoich dwóch fundamentalnych książkach[79] dowodził, że źródłem uzyskania przez państwo statusu mocarstwa jest jego zdolność do dominacji polityczno-militarnej oraz gospodarczej na oceanach i morzach.

Mahan uznawał potęgę morską (*Sea Power*) za o wiele ważniejszą od lądowej (*Land Power*). Zapewnia ona kontrolę

[78] Cyt za: A. Wolff-Powęska, E. Schultz, *Przestrzeń…*, s. 61-62.
[79] A.T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History 1660-1783*, New York 1890; A.T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History: The French Revolution and Empire, 1793-1812*, Boston 1892 [publikacje dostępne w Internecie w ramach “Projektu Gutenberg”: www.gutenberg.org].

nad głównymi drogami transportu, dającymi możliwość pełnego rozwoju państwa. Kontrola nad nimi pociąga za sobą także przewagę w handlu międzynarodowym, a to z kolei determinuje, według niego, globalną przewagę. Morskocentryczny wektor myślenia amerykańskiego admirała odbił się szerokim echem w środowiskach naukowych państw morskich (przede wszystkim w Stanach Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii). Mahan wymieniał kilka głównych czynników, które wpływały na zdolność danego państwa do osiągnięcia statusu mocarstwa:

- dostęp do morza,
- powierzchnia państwa (w tym długość i ukształtowanie wybrzeży, liczba portów),
- liczba ludności,
- charakter narodowy (mentalność aktywująca bądź hamująca rozwój handlu morskiego)
- czynniki ustrojowe (wola władz do polityczno-handlowej ekspansji morskiej).

Alfred Mahan domagał się rozciągnięcia amerykańskich wpływów na dwa oceany: Spokojny (postulat przejęcia kontroli nad Hawajami i Filipinami) i Atlantycki (postulat objęcia realnej władzy nad Kubą), co udało się zrealizować już za jego życia. Amerykański admirał argumentował w swoich pracach konieczność połączenia obu tych oceanów, co zostało osiągnięte dzięki Kanałowi Panamskiemu w roku jego śmierci (1914).

Przewidywał osiągnięcie dominacji światowej przez sojusz amerykańsko-brytyjski, który miał być wymierzony przeciw aliansowi rosyjsko-chińskiemu. Warto dodać, że Mahan był nie tylko

teoretykiem, lecz także praktykiem. Pełnił rolę doradcy prezydenta Theodora Roosevelta, a jego koncepcje stały się podstawą neoimperializmu amerykańskiego i legły u podstaw amerykańskiej strategii morskiej w czasie ziemnej wojny[80].

2.2.3. Teoria potęgi kontynentalnej – Halford Mackinder i Karl Haushofer

W Wielkiej Brytanii w początkowej fazie rozwoju myśli geopolitycznej warto wymienić trzech intelektualistów, którzy wnieśli spory wkład w rozwój myślenia geopolitycznego. Byli to: John Halford Mackinder (1861-1947), Julian Corbett (1854-1922) i James Fairgrieve (1870-1953).

Julian Corbett, żyjący niemal równolegle z Mahanem, w swoich badaniach podejmował problematykę strategii morskiej. Wychodził jednak z zupełnie innych założeń. Jego zdaniem strategię morską należy umiejscawiać w obrębie strategii ogólnej, ponieważ same siły morskie nie są w stanie wygrywać wojen. Kluczowym zadaniem komponentu morskiego danego państwa miało być strategiczne zadanie rozśrodkowania sił lądowych przeciwnika wzdłuż swoich wybrzeży, co pozwalało na dokonanie bardziej efektywnych

80 C. Jean, *Geopolityka ...*, s. 74-78; J. Skrzyp, Z. Lach, *Geopolityka i geostrategii...*, s. 27-28; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik...*, s. 56. Por. A.T. Mahan, *The Interest of America In Sea Power. Present and Future*, Boston 1898; P. Eberhardt, *Koncepcja nawalizmu Alfreda Thayera Mahana*, „Przegląd Geograficzny” 2013, nr 85, z. 4, s. 629-654.

uderzeń lądowych i osłabienie, powiedzielibyśmy dziś, logistyki przeciwnika[81].

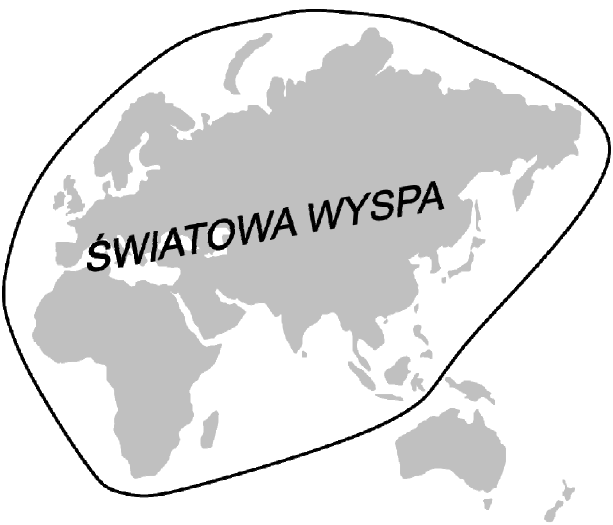
Najgłośniejszym przedstawicielem brytyjskiej myśli geopolitycznej był Mackinder, profesor geografii, założyciel London School of Economics, który jest także często uznawany za najpopularniejszego geopolityka w historii. Był propagatorem ujęcia przeciwstawiającego sobie państwa morskie i lądowe. Kluczową koncepcją, którą stworzył była teoria potęgi kontynentalnej, zwana potocznie koncepcją *Heartlandu*. Koncepcja ta ewoluowała przez lata, stąd jej rozwój i prezentację przedstawia się w trzech etapach.

Po raz pierwszy Halford Mackinder wyłożył swoją teorię w kwietniu 1904 r. w artykule pt. *The Geographical Pivot of History* („Geograficzna oś historii") na łamach pisma „Geographical Journal". Stworzył wówczas swój własny geopolityczny model przestrzenny globu ziemskiego. Centralne miejsce w nim zajmowała Światowa Wyspa (*Word Island*), w skład której wchodziły Europa, Azja i Afryka. Wokół niej znajdowały wyspy: Wielka Brytania, Ameryki, Japonia, Indonezja, Australia. Mackinder pisał, iż to na Światowej Wyspie skupiony jest największy odsetek ludności świata i to na niej rozgrywały się główne wydarzenia dziejowe.

Wydzielił z niej część północno-wschodnią (na północ od Azji Środkowej), którą nazwał *Pivot Area* („obszar osiowy"), wokół którego toczyły się dzieje związane z wielkimi migracjami i najazdami wychodzącymi z niego na pozostałe terytoria Światowej Wy-

[81] C. Jean, *Geopolityka*, Wrocław 2003, s. 77-78.

spy. Rejon ten ze względu na bariery naturalne nie dostępny był dla ekspansji ze strony mocarstw morskich. Brytyjski geopolityk wysunął w związku z tym tezę o przewadze mocarstw kontynentalnych nad potęgami morskimi. Wokół *Pivot Area* rozciągała się *Inner Crescent* (lub *Marginal Crescent*) – „strefa wewnętrzna", obejmująca Europę, Bliski Wschód, Chiny oraz Półwysep Indyjski. *Inner Crescent* otaczała *Outer Crescent* – „strefa zewnętrzna", obejmująca obie Ameryki, Wielką Brytanię, Indonezję, Australię i Japonię[82].

Ryc. 1. Światowa Wyspa wg Halforda Mackindera (oprac. własne).

[82] H. J. Mackinder, *The Geographical Pivot of History*, „Geographical Journal" 1904, vol. 23, s. 421-444. L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 54-55.

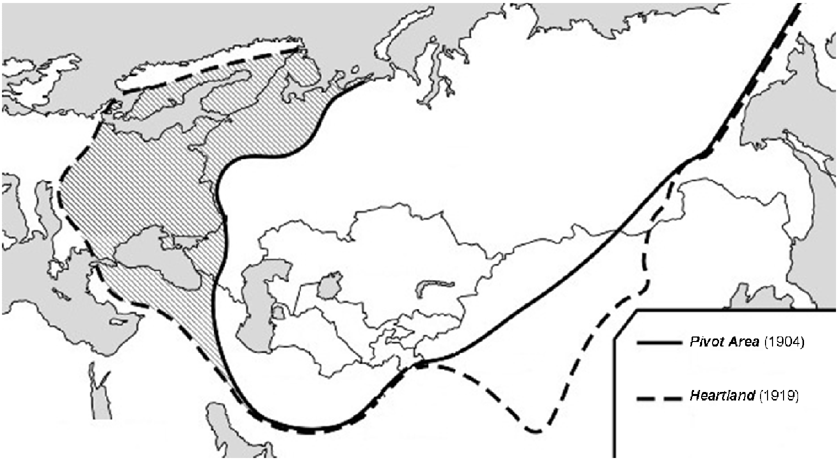
Mackinder rozwinął swoją koncepcję w lutym 1919 r. Wówczas w swojej książce *Democratic Ideals and Reality* („Demokratyczne ideały i rzeczywistość”) zastąpił pojęcie *Pivot Area* określeniem *Heartland* („Serce Lądu”, „Śródlądzie”)[83] sytuując go w środkowo-północnej części Światowej Wyspy tak, że obejmował także Europę Środkowo-Wschodnią aż po Łabę. Mackinder pisał, że jak dotąd żadnej z ekspansji wychodzących z *Heartlandu* nie udało się na trwałe uzyskać panowania nad światem. Argumentował iż potencjał tego rejonu jest na to zbyt słaby. Jego zdaniem, tylko wtedy gdy mocarstwo kontynentalne, władające *Heartlandem* zdoła podporządkować sobie *Inner Crescent* będzie zdolne do hegemonii globalnej. Wówczas żadne z mocarstw morskich nie będzie w stanie mu zagrozić. Brytyjski geopolityk przestrzegał przed uzależnieniem ZSRS od Niemiec. Jego zdaniem, dawałoby to Niemcom światową supremację[84].

Mackinder stworzył najsłynniejsze dotąd prawo geopolityczne: *„Kto panuje nad Wschodnią Europą, panuje nad Heartlandem; kto*

[83] W przypadku tłumaczenia tego pojęcia na język polski, podobnie jak w odniesieniu do innych specjalistycznych określeń, w polskiej geopolityce istnieją spory. Chodzi bowiem o takie przełożenie, aby najlepiej oddać intencje autorów. Stąd w niniejszej pracy autor obok tłumaczeń posługuje się także terminami oryginalnymi.

[84] W oryg. *Who rules the East Europe, commands The Heartland; who rules the Heartland, commands the World-Island; who rules the Word-Island, controls the World.* H. J. Mackinder, *Democratic Ideals and Realisty*, Washington DC 1996, s. XVIII. O J.H. Mackinderze zob. R. Domke, *John Halford Mackinder (1861-1947): zarys biografii naukowej*, „Geopolityka” 2009, nr 1(3), s. 33-41.

panuje nad Heartlandem, panuje nad Światową Wyspą; kto panuje nad Światową Wyspą, panuje nad światem"[85].

Ryc. 2. Pivot Area z 1904 r. i Heartland z 1919 r. Halforda Mackindera[86].

Po raz trzeci Halford Mackinder zmodyfikował swoją teorię w 1943 r. Wówczas przesunął *Heartland* bardziej na wschód, tworząc przy tym koncepcję równoważności tego rejonu z *Midland Ocean* – „Oceanem Środkowym" (Obszar Atlantycki), obszarem

[85] Czyt. szerzej: P. Eberhardt, *Koncepcja Heartlandu Halforda Mackindera*, „Przegląd Geograficzny" 2011, nr 83, z. 2, s. 251-266.

[86] Oprac. własne na podstawie: N. Megoran, S. Sharapova, *Mackinder's "Heartland": a Help or Hindrance in Understanding Central Asia's International Relations?*, http://www.ca-c.org/journal/2005/journal_eng/cac-04/02.megeng.shtml.

obejmującym Stany Zjednoczone na zachodzie, sięgającym zaś po Europę Środkową na wschodzie. Obszar Atlantycki, będący synonimem cywilizacji zachodniej miał być w pełni równoważnym terytorium w stosunku do *Heartlandu* zajmowanego przez ZSRS. Koncepcja ta była produktem trwającej wówczas wojny i stanowiła geopolityczne podwaliny pod powstałe sześć lat później NATO[87]. Pozostaje najważniejszą koncepcją geopolityczną po dziś dzień, wykorzystywaną w szeregu badań, np. z zakresu bezpieczeństwa[88].

Uczniem Mackindera był James Fairgrieve (1870-1953), twórca koncepcji posybilizmu. Teoria ta była przeciwstawieniem determinizmu geograficznego, zakładała dużą rolę wolnej woli człowieka w kształtowaniu rzeczywistości geograficznej, która była traktowana jako podłoże, a nie jako przeszkoda, czy swoiste fatum w rozwoju społeczno-politycznym. Brytyjski geograf wprowadził do geopolityki ponadto pojęcie *crush zones* („strefy zderzeń"), które oznaczało najbardziej zapalne strefy świata[89].

Wśród klasycznych geopolityków ważne miejsce zajmuje niemiecki generał i profesor geopolityki Karl Haushofer i stworzona przez niego monachijska szkoła geopolityki. Haushoferowi wielokrotnie zarzucano (zarówno za życia, jak i pośmiertnie) wspieranie

---

87 H. J. Mackinder, *The Round Word and The Winning of The Peace*, [w:] „Foreign Affairs" 1943, vol. 43, s. 595-605.

88 T. Klin, *Wizje ładu międzynarodowego w niemieckiej i anglosaskiej myśli geopolitycznej w okresie II wojny światowej*, Toruń 2008, s. 191-211; Zob. także np. K. Karolczak, *Współczesny terroryzm w świetle teorii Halforda Mackindera*, „Geopolityka" 2009, nr 1 (3), s. 104-113. L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 54-55.

89 J. Fairgrieve, *Geography and World Power*, New York 1941; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 19, 28.

reżimu hitlerowskiego, udział w pozyskaniu Japonii do Osi, czy nawet bezpośredni wpływ na kształtowanie się poglądów Adolfa Hitlera[90]. W nowszych badaniach oceny te uległy znacznemu złagodzeniu. Przypomina się, iż syn generała Albrecht Haushofer został oskarżony o udział w spisku Stauffenberga (odpowiedzialnego za nieudany zamach na Hitlera z 20 lipca 1944 r.) i zamordowany w więzieniu w Moabicie. Małżeństwo Haushoferów pijąc truciznę popełniło samobójstwo w 1946 r.[91] Faktem jest natomiast, że poglądy Karola Haushofera miały wpływ nie tylko na politykę niemiecką i japońską, ale także na kształt poglądów elit politycznych ZSRS[92].

Swoje poglądy Karol Haushofer wyrażał zarówno w książkach[93], jak i na łamach wpływowego miesięcznika „Zeitshrift für Geopolityk" („Czasopismo Geopolityczne"), wydawane w Monachium w latach 1924-1944), którego był założycielem. Największy wpływ na jego koncepcje miała twórczość dwóch geopolityków: Fryderyka Razla i Halforda Mackindera. Generał był niemieckim nacjonalistą, rozwijał koncepcje Friedricha Ratzla, dotyczące prze-

---

[90] Zob. B. Hipler*, Hitlers Lehrmeister: Karl Haushofer als Vater der NS-Ideologie*, St. Ottilien 1996; Ch. W. Spang, *Karl Haushofer und die Geopolityk in Japan. Der Einfluss der Kontinentalblocktheorie auf die Japanpolitik des 'Driten Reiches'*, [w:] H. Gössmann, A. Murilla, *11. Deutschsprachiger Japanologentag in Trier 1999,* Münster 2001, t. I, s. 121-134.

[91] H. Heske, *Karl Haushofer: his role in German politics and in Nazi politics*, [w:] „Political Geography Quaterly" 1987, vol. 6, s. 135-144; A. Dorpalen, *Word of General Haushofer*, New York 1984; L. Moczulski, *Geopolityka* ..., s. 19, p. 40.

[92] B. Nicolaevsky, *Russia, Japan and the Pan-Asiatic Movement to 1925*, [w:] „The Far Eastern Quaterly" 1949, vol. 8, s. 259-295.

[93] Np. K. Haushofer, *Geopolitik des Pazifischen Ozeans*, München 1925; K. Haushofer, *Bausteine zur Geopolityk*, Berlin-Grunewald 1928; K. Haushofer, *Weltpolitik von Heute*, Leipzig-Berlin 1934.

strzeni życiowej, argumentując, iż dążenie do uzyskania *Lebensraum* (także za pomocą oręża) jest prawem każdego rozwijającego się narodu.

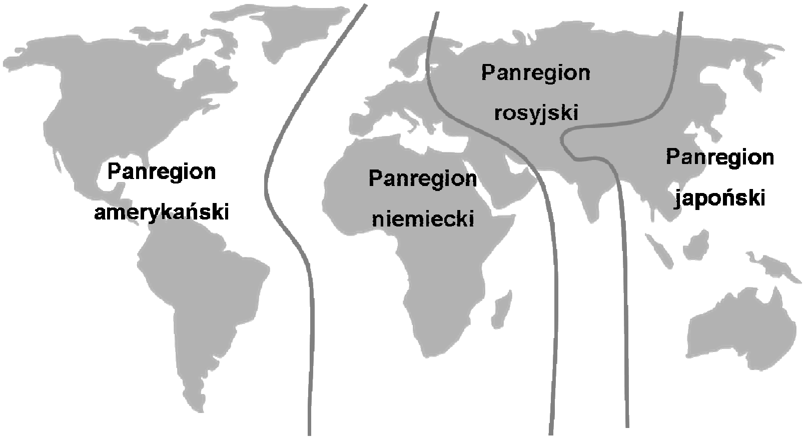
Haushofer był zwolennikiem opanowania *Mitteleuropy* oraz sojuszu ze Związkiem Sowieckim, skierowanego przeciwko Wielkiej Brytanii. Sojusz niemiecko-rosyjski w jego zamyśle miał stać się spoiwem eurazjatyckiej masy kontynentalnej (podporządkowaniu *Heartlandu* interesom niemieckim), zwróconej przeciwko mocarstwu morskiemu. Niemiecki generał postulował stworzenie bloku kontynentalnego (*Kontinentalblock*), którego filarem miały być Niemcy i Rosja, obejmującego *Heartland* i najważniejsze obszary brzegowe Eurazji. Celem bloku miała stać się neutralizacja ekspansji USA i Wielkiej Brytanii.

Niemiecki geopolityk przewidywał rozpad Imperium Brytyjskiego, które w jego ocenie nie zdoła utrzymać swojej spójności. Miało to umozliwić Niemcom osiągnięcie światowej potęgi (*Weltmacht)*. Pozytywnie oceniał pakt Ribbentrop-Mołotow. Uznawał go za praktyczną realizację koncepcji strategicznego sojuszu Berlina i Moskwy. Inwazję III Rzeszy Związek Sowiecki uważał za najpoważniejszy błąd geopolityczny[94].

Haushofer stworzył także nową koncepcję podziału świata na cztery wielkie, rozciągające się południkowo panregiony (*Pan-Ideen*): panamerykański (pod kontrolą USA, obejmujący obie Ameryki), paneuropejski (pod kontrolą Niemiec, obejmujący Europę,

[94] T. Klin, *Wizje ładu międzynarodowego w niemieckiej i anglosaskiej myśli geopolitycznej w okresie II wojny światowej*, Toruń 2008, s. 136-140; G. Parker, *op. cit.*, s. 59-84. L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 35-36.

Bliski Wschód, Afrykę), panrosyjski (ZSRS, Iran, Indie) i panpacyficzny (pod kontrolą Japonii, rozciągający się na Chiny, Indonezję, Australię)[95].

Ryc. 3. Panregiony Karla Haushofera (oprac. własne).

2.2.4. Teoria potęgi półwyspowej – Nicholas Spykman

Po zakończeniu II wojny światowej ważne znaczenie w rozwoju myśli geopolitycznej na Zachodzie miał dorobek Nicholasa Spykmana (1893-1943), amerykańskiego politologa, uznawanego

[95] P. Eberhardt, *Koncepcje geopolityczne Karla Haushofera*, „Przegląd Geograficzny" 2009, nr 81, z. 4, s. 527-549. P. Lorot, *Historie de la Geopolitique*, Paris 1995 s. 32-35; K. Haushofer, *Bausteine zur Geopolitik*, Berlin-Grunewald 1928, s. 136-139.

za jednego z największych geopolityków w USA. W 1942 r. w swojej książce, pt. *America's Strategy in The Word Politics. The United States and the Balance of Power*[96] sprzeciwił się tendencjom izolacjonistycznym, optującym za ograniczeniem zaangażowania wojennego Stanów Zjednoczonych tylko do obszaru Pacyfiku. Spykman postulował włączenie się USA do wojny na wszystkich frontach.

W swojej drugiej książce pt. *Geography of Peace*, wydanej już pośmiertnie w 1944 r., rozwinął i zmodyfikował koncepcje Halforda Mackindera. Uznał, że geopolitycznie najważniejszy obszar świata to nie *Heartland*, lecz *Rimland* – „obszar brzegowy", odpowiednik Mackinderowskiej „strefy wewnętrznej" (*Inner/Marginal Crescent*). Argumentował, że najważniejsze ekspansje dokonywały się z obrzeży Eurazji w kierunku wnętrza kontynentu.

Parafrazując Mackindera, Spykman ukuł kolejne „prawo geopolityczne": „Kto panuje nad *Rimlandem*, panuje nad Eurazją; kto panuje nad Eurazją, panuje nad losami świata"[97].

Uważał, że Stany Zjednoczone powinny utrzymywać sojusz ze Związkiem Sowieckim, ale jednocześnie nie dopuszczać do opanowania przez niego *Rimlandu*. Spykmana uznaje się za ojca chrzestnego doktryny powstrzymywania (*containment*) prezydenta

---

[96] N. J. Spykman, *America's Strategy in the World Politics. The United States and the Balance of Power*, New York 1942.

[97] N. J. Spykman, *Geography of Peace*, New York 1944, s. 43. W oryg. *Who controls the Rimland, rules Eurasia; who rules Eurasia, controles the destinies of the World.*

Harrego Trumana. Jednocześnie ten holendersko-amerykański geopolityk przestrzegał przed zjednoczeniem Europy przez Niemcy[98].

Ryc. 4. *Rimland* Nicholasa Spykmana (oprac. własne).

Koncepcje Spykmana rozwinął rok później Robert Strausz-Hupé (1903-2002), z pochodzenia Austriak, dyplomata amerykański (po wojnie był ambasadorem Stanów Zjednoczonych na Sri Lance, przy NATO, w Szwecji i Turcji), który ukuł teorię o rów-

[98] T. Klin, *Wizje ładu…*, s. 237-238. L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 91-92.

noważności *Heartlandu* i *Rimlandu*, czemu odpowiadał dwubiegunowy układ świata[99].

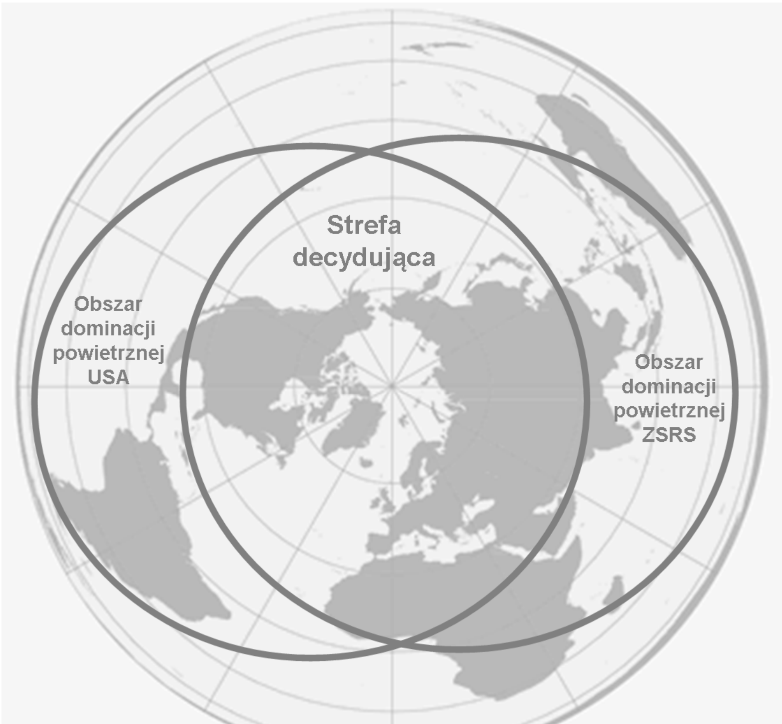
2.4.5. Teoria potęgi powietrznej

Aleksander Procofieff de Seversky jest uznawany za twórcę współczesnej geostrategii, która jest jedną z subdyscyplin geopolityki. Z pochodzenia był Gruzinem, służył jako oficer lotnictwa w armii rosyjskiej, od 1917 r. przebywał w Stanach Zjednoczonych. Napisał dwie ważne książki, które miały duży wpływ na politykę militarną USA w okresie zimnej wojny, jak również na rozwój geostrategii. Pierwsza została wydana w 1942 r. pt. *Victory Through Air Power* („Zwycięstwo dzięki potędze powietrznej"). Seversky zaleca w niej rozwój lotnictwa bombowego dalekiego zasięgu, zdolnego do rażenia celów w Japonii i w Niemczech z terytorium USA bez międzylądowań. Seversky przewidywał, że rozwój strategicznego lotnictwa znacznie zredukuje znaczenie tradycyjnych sił zbrojnych[100]. Jeszcze większe znaczenie miała jego kolejna książka, wydana osiem lat później, pt. *Air Power: Key to Survival* („Potęga powietrzna: klucz do przetrwania")[101].

Oba największe mocarstwa świata weszły już wówczas w posiadanie broni jądrowej oraz środków jej przenoszenia (lotnic-

[99] P. Eberhardt, *Koncepcja Rimlands Nicholasa Spykmana i jej konsekwencje geopolityczne*, „Przegląd Geograficzny" 2014, nr 86, z. 2, s. 261-280. Por. T. Klin, *Wizje ładu…*, s. 242-246; R. Strausz-Hupé, *The Balance of Tomorrow. A Reappraisal of Basic Trends In World Politics*, Philadelphia 1945.
[100] A.P. de Seversky, *Victory Through Air Power*, New York 1942.
[101] A.P. de Seversky, *Air Power: Key to Survival*, New York 1950.

two strategiczne). Seversky wyznaczył strategiczne strefy wpływów Stanów Zjednoczonych i Związku Sowieckiego, które były wynikiem wyraźnej przewagi obu krajów w powietrzu. Zastosował do tego niestandardową mapę, w centrum której znajdował się biegun północny.

Ryc. 5. Strefy dominacji powietrznej USA i ZSRS (oprac. własne).

Na mapie zaznaczone były dwa duże okręgi, odwzorowujące obszary zasięgu lotnictwa strategicznego USA i ZSRS, częściowo zachodzące na siebie. Obszar gdzie kręgi pokrywały się (Eurazja, Ameryka Północna i północno-zachodnia część Afryki), Seversky nazwał *Area of Decision* („Strefa Decydująca") i miała stać się kluczowym obszarem w przyszłym konflikcie. Teorii potęgi powietrznej tej zarzucano zbyt mocne przywiązanie do aspektu techniczno-militarnego przy braku szerszego ujęcia politycznego i analizy geograficznej[102].

2.2.5. Teoria „stref pęknięć" – Saul Cohen

Saul Bernard Cohen, amerykański geograf i politolog w 1963 r. zaprezentował w swojej książce nowe spojrzenie na międzynarodowy układ sił. Cohen czerpał szeroko z dorobku zwłaszcza Mackindera, Mahana i Spykmana. Podzielił świat na dwa regiony geostrategiczne: eurazjatycki (*Eurasian Continental World*) oraz morski (*Trade Dependent Maritime World*), które składały się z regionów geopolitycznych.

W skład regionu eurazjatyckiego wchodziły dwa regiony geopolityczne: *Heartland* wraz z Europą Wschodnią oraz Chiny. Geostrategiczny region morski składał się z pięciu regionów geopolitycznych: Europy Zachodniej z Maghrebem (*Maritime Europe and the Maghreb*), Ameryki Południowej, Afryki subsaharyjskiej oraz

[102] Z. Lach, J. Skrzyp, *Geopolityka i geostrategia ...,* s. 34-36; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 89-90.

Oceanii (Japonia, Korea Południowa, Filipiny, Indonezja, Australia).

Osobnym obszarem był Półwysep Indyjski, który pretendował do roli trzeciego regionu geostrategicznego oraz Azję Południowo-Wschodnią i Bliski Wschód, które Cohen nazywa mianem *shatterbelts* („strefy pęknięć"). Są to obszary zapalne, które są miejscem konfliktów oraz polem rywalizacji między mocarstwami[103].

Cohenowi zarzucano, iż jego teoria jest zbyt silnie uzależniona od czynnika historycznego i nie posiadaja wystarczającej podbudowy geograficznej. Mówiąc o recepcji i modyfikacjach poglądów geopolityków klasycznych należy wspomnieć o Davidzie Hoosonie, który w swoich pracach redefiniował pojęcie *Heartlandu*. Uznał go za najwartościowszą, najbardziej żywotną wewnętrzną część każdego państwa. W przypadku Związku Sowieckiego był to jego zdaniem obszar rozciągający się między środkową Wołgą i Jeziorem Bajkał[104].

2.3. Myśl geopolityczna po zakończeniu zimnej wojny

Upadek świata dwubiegunowego wraz z rozpadem ZSRS w grudniu 1991 r. spowodował daleko idące konsekwencje w obszarze formowania koncepcji geopolitycznych i geostrategicznych oraz ich implementacji w polityce wielu państw świata. Najważniejszymi

[103] S.B. Cohen, *Geography and Politics in a World Divided*, New York 1963.
[104] D. Hooson, *A New Soviet Heartland?*, [w:] „The Geographical Journal" 1962, vol. 128, s. 19-29; D. Hooson, *A New Soviet Heartland?*, New York 1964; L. Sykulski, *Geopolityka. Słownik…*, s. 17-18.

kierunkami, zmieniającymi myślenie o polityce międzynarodowej i wpływającymi na formowanie się współczesnych teorii geopolitycznych stały się:

- transformacja społeczeństwa przemysłowego w społeczeństwo informacyjne,
- odchodzenie od powiązań hierarchicznych na rzecz powiązań sieciowych, przechodzenie od gospodarki narodowej do gospodarki światowej,
- przesunięcie wektorów rywalizacji z kierunku Wschód-Zachód na Północ-Południe procesy policentryzacji świata[105].

Większość ze współczesnych teorii geopolitycznych nie ma ściśle narodowego charakteru, nie odnosi się tylko i wyłącznie do jednego państwa, ponieważ istotą myślenia w kategoriach geopolitycznych jest myślenie wielkoprzestrzenne, ponadnarodowe. Cechą charakterystyczną myśli geopolitycznej początków XXI wieku jest eksponowanie czynników integracyjnych, dążenie do kontynentalnych, a nawet pankontynentalnych powiązań polityczno gospodarczych. Poniżej przedstawiono najpierw kilku wybranych przedstawicieli anglosaskiej myśli geopolitycznej, by następnie przejść do prezentacji koncepcji europejskich i rosyjskich, szczególnie istotnych ze względu na położenie geopolityczne Polski i fakt, że Rosja jest jedynym z głównych punktów odniesienia dla rodzimych przedstawicieli myśli geopolitycznej.

---

[105] Por. J. Potulski, *Geopolityka w świecie ponowoczesnym*, Częstochowa 2011, s. 11.

2.3.1. Koncepcje amerykańskie

Jednym z amerykańskich teoretyków odwołujących się współcześnie wprost do dorobku klasycznej geopolityki jest Ariel Cohen, analityk Heritage Foundation. Propaguje on pogląd o utrzymującym się znaczeniu *Heartlandu* z koncepcji Halforda Mackindera, jako kluczowego regionu do panowania nad Eurazją, która, jego zdaniem, jest kluczowa do panowania nad światem. W swoich rozważaniach Cohen zwraca uwagę na nowy porządek geopolityczny na tym kontynencie, na który wpływ miał nie tylko koniec zimnej wojny, ale też amerykańska interwencja w Afganistanie i zachwianie równowagi międzynarodowej. Cohen przewiduje, że w przyszłości wpływy USA zostaną wyparte z Eurazji. O losach zaś tego kontynentu zadecydują głównie Rosja, Chiny, Indie oraz Iran, dzieląc między siebie strefy wpływów. Ma to dopełnić ostatecznej policentryzacji świata[106].

Robert Kagan, absolwent Uniwersytetu Harvarda, jeden z doradców Ronalda Reagana, współzałożyciel *Project for the New American Century*, jest jednym z czołowych teoretyków atlantyzmu, jako nurtu myśli geopolitycznej, w podziale zaproponowanym przez Carla Schmitta na „cywilizacje Lądu" i „cywilizację Morza". Istotą rozważań amerykańskiego teoretyka jest koncepcja *Pax Americana*, porządku globalnego, opartego na hegemonii Stanów Zjednoczonych. Waszyngton, jego zdaniem, ma prawo do stosowania „podwójnych standardów" natury moralnej w swojej polityce, z uwagi na pełnioną rolę „światowego szeryfa". Kagan wskazuje

[106] Szerzej: A. Cohen (eds), *Eurasia in Balance: The US and the Regional Power Shift*, Washington 2005.

na słabość militarną Europy, która jego zdaniem stara się pełnić rolę „mocarstwa cywilnego” (*Civilian Power*) i wyzbyła się całkowicie realizmu politycznego. Zarzuca jej m.in. lekceważenie zagrożenia ze strony tzw. „państw zbójeckich” (*rogue states*), brak uwagi na wzrost potęgi Chin czy odrodzenie się potęgi Rosji. Tę ostatnią uważa zresztą za głównego strategicznego rywala Unii Europejskiej[107].

Zbigniew Brzeziński, były doradca amerykańskiego prezydenta Jimmy’ego Cartera w swojej książce pt. *Wielka Szachownica*[108], szeroko nawiązując do koncepcji klasycznych teoretyków geopolityki – Mackindera i Spykmana, wyłożył swoją wizję światowego przywództwa oraz kluczowych problemów geostrategicznych współczesnego świata. Brzeziński jest orędownikiem światowej hegemonii Stanów Zjednoczonych.

W swojej książce pisał, iż główną areną globu, tytułową szachownicą jest obecnie Eurazja. Podzielił ją na cztery regiony, według których, jego zdaniem, powinna być prowadzona amerykańska polityka w celu zachowania światowej dominacji. Te obszary to: Europa, Rosja, Azja Środkowa oraz Azja Południowo-Wschodnia. Geostrategię amerykański analityk definiował przy tym jako „strategiczną realizację interesów geopolitycznych”[109].

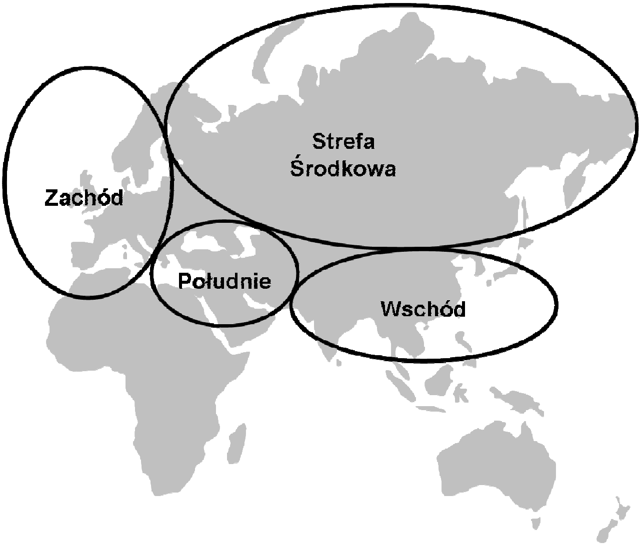
[107] R. Kagan, *Potęga i Raj. Ameryka i Europa w nowym porządku świata*, Warszawa 2003, s. 17-18, 40-41; R. Kagan, *Nowa Europa, stara Rosja*, „Dziennik” dodatek „Europa” 2008, nr 202 z 16 lutego, s. 15.
[108] Z. Brzeziński, *Wielka Szachownica: Główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1996.
[109] *Ibidem*, s. XXVI, 31.

Brzeziński wymieniał główne czynniki, dające przewagę Stanom Zjednoczonym nad innymi państwami świata, które wpływają na to, iż to właśnie USA są jedynym supermocarstwem na świecie. Jest to przewaga w czterech obszarach: militarnym, ekonomicznym, technologicznym i kulturowym. Razem daje to absolutną supremację polityczną na globie[110].

Amerykański geostrateg używa często pojęcia *pivot area* (oś lub sworzeń geopolityczny), ale nie w znaczeniu, jakim stosował go Halford Mackinder, lecz ujmowanym w odniesieniu do państw o szczególnym znaczeniu ze względu na swoje położenie geograficzne. Ewentualna niestabilność państw-sworzni geopolitycznych miałaby mieć fatalne następstwa dla graczy geostrategicznych. Takimi sworzniami są według Brzezińskiego, np. Ukraina, Azerbejdżan, Korea Południowa, Turcja czy Iran[111].

Jednym z głównych geopolitycznych zadań USA i gwarantów zachowania statusu supermocarstwa jest, zdaniem Brzezińskiego, niedopuszczenie o osiągnięcia przez mocarstwa regionalne rangi mocarstwa panregionalnego, a także przeciwdziałanie wszelkim próbom ustanowienia bloków geopolitycznych złożonych z mocarstw regionalnych, np. bloku rosyjsko-indyjsko-chińskiego.

[110] *Ibidem*, s. 24.
[111] *Ibidem*, s. 41.

Ryc. 6. Eurazjatycka szachownica wg Zbigniewa Brzezińskiego (oprac. własne).

Samuel Huntington (1927-2008) był amerykańskim politologiem, którego teoria „zderzenia cywilizacji" wywarła duży wpływ na myślenie o współczesnym globalnym układzie sił. Po raz pierwszy artykuł na ten temat opublikował latem 1993 r.[112] Trzy lata później napisał na ten temat książkę[113]. Huntington w swojej teorii argumentuje, że okres pozimnowojenny będzie okresem, w którym konflikty międzynarodowe przybiorą postać konfliktu między cy-

[112] S.P. Huntington, *The Clash of Civilizations?*, [w:] „Foreign Affairs" 1993, vol. 72, s. 22-49.
[113] S.P. Huntington,„ *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.

wilizacjami, które nazywa „największymi jednostkami kulturowymi”[114].

Amerykański badacz wyróżniał dziewięć głównych cywilizacji: chińską, japońską, hinduistyczną, islamską, prawosławną, zachodnią, latynoamerykańską, buddyjską i afrykańską (w tym przypadku jest to raczej antycypacja niż ocena)[115]. Huntington zwracał uwagę na odwieczność rywalizacji cywilizacji. Wskazuje na istotną rolę czynnika religijnego w relacjach geopolitycznych. Według niego centralnym elementem definiującym cywilizację jest religia [116].

Immanuel Wallerstein, amerykański profesor socjologii, stworzył koncepcję systemów-światów, konstrukcji polityczno-przestrzennych, obejmujących często różniące się od siebie państwa, natomiast powiązanych istotną wielkością wymiany handlowej oraz przepływu kapitału. Współczesna gospodarka-świat ma charakter kapitalistyczny. W rozumieniu Wallersteina ten system charakteryzuje się nieograniczoną akumulacją kapitału oraz podziałem świata na na centrum (*core*), peryferie (*periphery*) i półperyferie (*semi-periphery*). Centrum stanowią państwa Pierwszego Świata, peryferie – kraje Trzeciego Świata, zaś półperyferie – państwa postkomunistyczne i rozwijające się spoza Europy (rys. 3). Taki podział rodzi, zdaniem Wallersteina nie tylko dysproporcję ekonomiczną, ale także przekłada się na układ geopolityczny, dając pre-

[114] *Ibidem*, s. 45, s. 308-361.
[115] *Ibidem*, s. 21 (mapa nr 1.3), s. 49-54.
[116] Zob. także: F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1996; A.J. Toynbee, *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1988.

ponderancję ośrodkom siły stanowiącym centrum systemu-świata[117].

3.2.2. Koncepcje rosyjskie

Po upadku Związku Sowieckiego nastąpiło nie tylko ożywienie myśli geopolitycznej w Rosji, ale również rozwój samej geopolityki jako odrębnej dziedziny wiedzy, a nawet jako nauki. Ma to także związek z instytucjonalizacją geopolityki, powstawaniem szeregu komórek badawczych, zajmujących się tą dyscypliną, by wymienić tylko Centrum Studiów Geopolitycznych, utworzone w 1993 r. przy Instytucie Geograficznym Rosyjskiej Akademii Nauk. Geopolityka w Rosji została uznana za skuteczną metodę analizy polityki międzynarodowej, pożyteczną dla państwa o ambicjach mocarstwowych[118].

We współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej możemy wyróżnić dwa duże nurty: atlantyzm, eurazjatyzm oraz kilka innych szkół takich jak neobizantyzm czy idea Rosji-Wyspy. Pierwszy koncentruje się na propagowaniu idei związku Rosji z państwami zachodnimi (głównie Unia Europejska i USA), a eurazjatyzm pojmuje Rosję jako odrębną cywilizację i nastawiony jest antyzachodnio. Idea Rosji-Wyspy skoncentrowana jest na utrzymywaniu równowagi w Eurazji i wizji nieangażowania się Rosji w sojusze poli-

[117] I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007, s. 33-36, 41-46.
[118] J. Potulski, *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010, s. 26-27.

tyczno-militarne, neobizantyzmu postrzega Rosję jako dziedzica Cesarstwa Bizantyjskiego.

Dmitrij Trenin, dyrektor Centrum Carnegie w Moskwie, wskazywał na koniec podziału Wschód-Zachód i konieczność odejścia Rosji od spojrzenia eurazjatyckiego. Swoje poglądy wyłożył m.in. w pt. „Integracja i tożsamość. Rosja jako »nowy Zachód«". Zdaniem Trenina obecnie mamy do czynienia z formowaniem się trzeciego w kolejności „Zachodu", który utożsamia z kręgiem cywilizacji zachodniej. „Pierwszym Zachodem" miał być Zachód europocentryczny (od XV od początków XX wieku), drugim – amerykanocentryczny w czasie zimnej wojny. Trzeci narodził się po zakończeniu zimnej wojny i jest to „Zachód o zasięgu światowym". Rosyjski intelektualista twierdzi, iż dziś nowy Zachód obejmuje Amerykę Północną, Unię Europejską, Japonię, Koreę Południową, Australię i w dużej mierze kraje Europy Wschodniej oraz Turcję[119].

Trenin zaleca Rosji zacieśnienie relacji politycznych i gospodarczych ze światowym liderem – Stanami Zjednoczonymi, które powinno stać się partnerstwem asymetrycznego, chodzi m.in. o zachowanie autonomii wobec polityki globalnej Waszyngtonu. W dalszej kolejności proponuje dostosowanie norm politycznych, społecznych i ekonomicznych do zasad panujących w Unii Europejskiej. Miałoby to skutkować swego rodzaju luźnym euro-

[119] L. Sykulski, *Integracja polityczna Eurazji we współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej*, [w:] P. Eberhardt (red.), Studia nad geopolityką XX wieku, „Prace Geograficzne" nr 242, Warszawa 2013, s. 351.

pejskim stowarzyszeniem, bez formalnego przystąpienia Rosji do UE.

Ważnym elementem w tej koncepcji ma być modernizacja Dalekiego Wschodu dzięki partnerstwu z Japonią, przy zachowaniu dobrosąsiedzkich stosunków z Chinami i strategicznego partnerstwa z Indiami. Trenin postuluje przy tym integrację gospodarczą między Rosją, Kazachstanem i Białorusią (Unia Euroazjatycka). Zachód w koncepcji Trenina jest rozpatrywany w kategoriach wartości, norm i technologii. W powyższym kontekście rosyjski badacz proponuje, aby Rosja nie tyle integrowała się z Zachodem, co po prostu stała się nim przez przyjęcie zachodnich wartości i norm[120].

W 2010 r. rosyjski politolog Siergiej Karaganow, związany z liberalnymi i prozachodnio nastawnionymi kręgami rosyjskich intelektualistów (m.in. czasopismo „Rosja w Polityce Międzynarodowej"), przedstawił swoja koncepcję strategicznego sojuszu Unii Europejskiej i Federacji Rosyjskiej (w perspektywie Unii Euroazjatyckiej). Podkreślał fakt, tworzenia się nowego układu dwubiegunowego, którego fundamenty tworzą Stany Zjednoczone i Chiny. Zdaniem Karaganowa, korzystniejsze będzie stworzenie innego modelu, opartego na równowadze między trzema ośrodkami: USA, Chinami i Związkiem Europy, czyli konfederacją Unii Europejskiej i Rosji.

Koncepcja Związku Europy zakłada integrację gospodarczą m.in. Rosji, Kazachstanu, Białorusi i Ukrainy. Strategiczne partner-

[120] *Ibidem*, s. 352.

stwo między UE i Rosją obejmować miałoby m.in. koordynację polityk zagranicznych. Współpracę w sektorach energetycznym, wysokich technologii, kultury, edukacji. Koncepcja zakłada swobodę przemieszczania się ludzi, towarów i kapitału w ramach ruchu bezwizowego[121].

Najbardziej znanym współczesnym rosyjskim geopolitykiem jest Aleksander Dugin, czołowy twórca odrodzenia ideologii eurazjanizmu. W publikacjach tego intelektualisty widać wyraźne nawiązania do klasycznej geopolityki, a konkretnie teorii potęgi kontynentalnej Mackindera i Haushofer (→ 2.2.3.). Ważnym elementem do zrozumienia myśli geopolitycznej Dugina jest znajomość idei podziału świata, który wprowadził Carl Schmitt (1888-1985). W swojej pracy, pt. *Planetarne napięcie między Wschodem i Zachodem a opozycja Lądu i Morza,* napisanej w 1959 r., pisał o dwóch przeciwstawnych sobie „megacywilizacjach": „cywilizacji Lądu" i „cywilizacji Morza". Twierdził, że taki dychotomiczny układ jest najtrwalszym podziałem cywilizacyjnym w dziejach, sięgającym np. konfliktu Rzymu i Kartaginy. Dla Aleksandra Dugina najważniejszy podział cywilizacji to również cywilizacja lądowa i cywilizacja morska. Rosyjski geopolityk podkreśla rywalizację dwóch form budowania potęgi: tellurokrację (władza mocarstw lądowych, uzyskiwana dzięku przewadze na lądzie) i talassokrację (władza mocarstw morskich/oceanicznych). Do pierwszej zalicza kontynentalną masę eurazjatycką, której przeciwwagą jest

[121] *Ibidem*, s. 351. Por. S. Karaganow, *Sojuz Jewropy: poslednij szans*, „Rossijskaja Gazieta" 9.07.2010. Większość artykułu została przetłumaczona na polski przez M. Wojciechowskiego i opublikowana na łamach „Gazety Wyborczej" 30.08.2010.

atlantycka talassokracja (kraje anglosaskie: Stany Zjednoczone, Wielka Brytania, Australia).

Aleksander Dugin, podobnie jak inni eurazjatyści postuluje budowę Imperium Eurazjatyckiego, obejmującego *Heartland* oraz kluczowe obszary *Rimlandu*. Postuluje konieczność porozumienia Moskwy z Berlinem i stworzeniu bloku kontynentalnego, na wzór koncepcji Karla Haushofera. Myśl geopolityczna Dugina jest ponadto mocno osadzona w filozofii i religii.

Według rosyjskiego geopolityka, celem Rosji ma być budowa lądowego imperium, a to jest niemożliwe bez neutralizacji głównej potęgi atlantyckiej, czyli Stanów Zjednoczonych. Kluczem do budowy nowego podmiotu geopolitycznego ma być wyparcie wpływów amerykańskich z Europy oraz ustanowienie trzech głównych geopolitycznych osi, będących kręgosłupem nowego imperium: Moskwa–Berlin, Moskwa–Teheran i Moskwa–Tokio[122].

Koncepcje głoszone przez Aleksandra Dugina i innych ideologów eurazjanizmu są zbieżne z wieloma postulatami politycznymi, głoszonymi przez kręgi polityczne, wojskowe i intelektualne współczesnej Rosji.

[122] L. Sykulski, *Integracja polityczna…*, s. 353-356.

Ryc. 7. Główne osie Imperium Eurazjatyckiego w koncepcji Aleksandra Dugina[123].

Uważna analiza dorobku tego nurtu pozwala na dostrzeżenie elementów praktycznmej realizacji niektórych postulatów eurazjatystów, np. eurazjatycka integracja gospodarcza (Unia Celna między Białorusią, Rosją i Kazachstanem), polityczne zapowiedzi budowy Unii Euroazjatyckiej.

[123] Źródło: P. Eberhardt, *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geograficzny" 2010, tom 82, nr 2, s. 225, ryc. 1.

Rozdział 3.

Myśl geopolityczna w Polsce

3.1. Rozwój polskiej myśli geopolitycznej – charakterystyka

Początek nowoczesnego myślenia geopolitycznego w historii Polski datuje się na drugą połowę XIX wieku. Początki polskiej geopolityki są zatem zbieżne chronologicznie z pojawieniem się jej na Zachodzie. Impuls do tworzenia rodzimej myśli geopolitycznej dały dwa spory intelektualne, dotyczące przyczyny rozbiorów Polski w XVIII wieku oraz geograficznego charakteru ziem polskich (w tym ich granic).

Po upadku powstania styczniowego (1864) w środowiskach inteligenckich rozgorzała gwałtowna dyskusja, dotycząca nie tylko przyczyn niepowodzeń w walce o niepodległość Polski, ale i samej genezy rozbiorów oraz polskiego charakteru narodowego. Na kanwie tych sporów rodzić się zaczęły także nowoczesne nurty poli-

tyczne. Rozważania o charakterze geopolitycznym, uwypuklające czynnik geograficzny w polityce, nieustanną rywalizację między poszczególnymi państwami i blokami politycznymi, wskazujące, iż moralność właściwa jednostkom różni się od aksjologii właściwej państwom, stały się czynnikiem nieodłącznym polskiej myśli politycznej. Polska myśl geopolityczna, jako stały element szerokiego nurtu rodzimej myśli politycznej, jest obecna od tamtych czasów aż do dziś.

W debacie poświęconej przyczynom wymazania Rzeczypospolitej z mapy Europy w 1795 r. zaczęły dominować dwa główne, przeciwstawne stanowiska. Pierwsze, reprezentowane przez krakowską szkołę historyczną, kazało upatrywać genezy rozbiorów w słabościach ustrojowych I Rzeczypospolitej i wadach polskiego charakteru narodowego. Do twórców tej szkoły należeli, m.in.: ks. Walerian Kalinka (1826–1886), Józef Szujski (1835–1883), Michał Bobrzyński (1849–1935) i Stanisław Smolka (1854–1924). Przeciwstawna szkoła historyczna ukształtowała się w Warszawie. Zakładała, że na upadek polsko-litewskiej państwowości w końcu XVIII wieku decydujące znaczenie miała niekorzystna koniunktura geopolityczna oraz zbyt duża dysproporcja sił w regionalnym układzie międzynarodowym. Do najważniejszych przedstawicieli tej szkoły należeli m.in. Adolf Pawiński (1840–1896), Tadeusz Korzon (1839–1918), Władysław Smoleński (1851–1926), Aleksander Rembowski (1847–1906).

Wielu badaczy od drugiej połowy XIX wieku zaczęło brać udział w licznych debatach i sporach intelektualnych dotyczących określenia polskiego obszaru narodowego, wytyczania postulowa-

nych granic, a także oceny geopolitycznego położenia Polski w minionych okresach historycznych. W tych sporach prym wiedli przede wszystkim geografowie i historycy. Na poglądach znacznej części z nich zaważyły publikacje niemieckiego geografa Karla Rittera[124].

W okresie II Rzeczpospolitej przedstawiciele polskiej myśli geopolitycznej zajmowali się ocenami geopolitycznego położenia Polski, tak bieżącego, jak i ocenami geohistorycznymi, rozpatrywali strategiczne znaczenie polskich granic, analizowali ewentualne zagrożenia ze strony Prus Wschodnich, podejmowali problem dostępu Polski do Bałtyku, formułowali nawet założenia polskiej polityki mocarstwowej i polityki kolonialnej. W dużej mierze polska myśl skoncentrowana była na geopolitycznych uzasadnieniach kształtu terytorialnego Polski oraz odpieraniem ataków nazistowskiej propagandy (zwłaszcza po roku 1933), odbierającej państwu polskiemu prawo do istnienia. Polska myśl geopolityczna okresu II RP silnie zaangażowana była także w promowanie koncepcji geopolitycznej Międzymorza oraz polityki prometejskiej. Szeroko podejmowano problem zagrożenia ze strony Rosji sowieckiej, a potem ZSRS.

W okresie II wojny światowej powstawało szereg prac związanych z analizą systemu międzynarodowego, polityki wielkich mocarstw (np. Ignacy Matuszewski, Jerzy Niezbrzycki), a także koncepcje geopolityczne, związane z porządkiem powojennym (np. koncepcja federacji środkowoeuropejskiej). Po wojnie, geopolityka

[124] D. Jędrzejczyk, *Antropogeografia polska XIX i XX wieku*, Warszawa 1997, s. 132.

stała się w Polsce Ludowej „wyklętą" dziedziną wiedzy, a jej oficjalne uprawianie było zabronione. Rozwijała się jednak w kraju pod postacią historii i geografii cywilizacji (np. twórczość Andrzeja Piskozuba), a także w środowiskach politycznej emigracji (np. Jerzy Giedroyć, Juliusz Mieroszewski). Dopiero pod koniec lat osiemdziesiątych XX wieku w Polsce, w drugim obiegu zaczęły się pojawiać publikacje odwołujące się wprost do dziedzictwa krajowej i zachodniej geopolityki (Leszek Moczulski).

W okresie III Rzeczypospolitej geopolityka zaczęła się rozwijać na kanwie ważnych strategicznych wydarzeń międzynarodowych, takich jak przystąpienie Polski do NATO (1999) czy Unii Europejskiej (2004). Istotnym punktem w rozwoju geopolityki akademickiej było pojawienie się obszernej monografii autorstwa Leszka Moczulskiego[125], która zaktywizowała młode środowisko naukowe. Wśród ośrodków zajmujących się naukowo geopolityką ważne miejsce od lat 90. zajmuje Akademia Obrony Narodowej oraz Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania Polskiej Akademii Nauk. Od końca pierwszej dekady XXI wieku w rozwoju rodzimej geopolityki ważne miejsce zajmują także pozarządowe ośrodki naukowe (np. Instytut Geopolityki w Częstochowie, Polskie Towarzystwo Geopolityczne). Po 1989 r. ukazywało się także kilka periodyków naukowych, podejmujących rozwój badań naukowych (np. „Geopolitical Studies", „Geopolityka", „Przegląd Geopolityczny").

[125] L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999.

Główną problematyką podejmowaną po zmianie ustrojowej była ocena położenia geopolitycznego Polski, strategiczny wymiar akcesji do NATO i UE oraz bezpieczeństwo regionalne. W połowie pierwszej dekady XXI wieku powróciła debata dotycząca klasycznych polskich koncepcji geopolitycznych (np. polityka jagiellońska, Międzymorze), związana z poczuciem narastającego zagrożenia ze strony Rosji. Renesans geopolityki nastąpił jednak po 2008 r., co było związane m.in. z międzynarodowymi skutkami wojny rosyjsko-gruzińskiej. Kolejnym ważnym impulsem wpływającym na ożywienie debaty geopolitycznej w Polsce stało się zajęcie Krymu przez Rosję na początku 2014 r., a następnie wybuch konfliktu na wschodzie Ukrainy.

3.2. Polska geopolityka przed I wojną światową

3.2.1. Oskar Żebrowski, Wincenty Pol, Wacław Nałkowski

Jednym z pierwszych badaczy, których możemy określić mianem prekursorów polskiej myśli geopolitycznej był Oskar Żebrowski (ok. 1809-1883), uczestnik powstania listopadowego, emigrant we Francji, inżynier dróg i mostów. W swojej publikacji pt. *Polska. Ogólny zarys przyczyn wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego*, wydanej w Paryżu w 1847 r. obszar Polski zaliczył do wielkich

obszarów Europy, którą podzielił z kolei na część południowo-zachodnią i północno-wschodnią.

Ryc. 8. Polska w naturalnych granicach
Oskara Żebrowskiego[126].

[126] Źródło: O. Żebrowski, *Polska. Ogólny zarys przyczyn wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego*, Paryż 1847.

Granice Polski w jego wizji sięgać miały na wschodzie Dźwiny i Dniepru, na zachodzie Odry, na północy wybrzeża Morza Bałtyckiego, na południu wybrzeża Morza Czarnego, rozciągając się od ujścia Dunaju po Odessę. Żebrowski obszar Polski dzielił się na dwie „poły", które są rezultatem podziału hydrograficznego na zlewisko Morza Bałtyckiego i Morza Czarnego.

Polska, w podziale Europy zaproponowanym przez Żebrowskiego, miała rozciągać się na obie główne części Europy, przez co, zdaniem polskiego inżyniera, była narażona na nieustanny konflikt z Rosją. Żebrowski pisał nawet, że położenie Polski determinuje swoiste „posłannictwo", aby „wstrzymywać napady Rosji i być w tej części Europy ogniskiem liberalnych wyobrażeń" [127].

Sprawą naukowego uzasadnienia położenia geograficznego Polski jako jeden z pierwszych zajął się Wincenty Pol (1807-1872). W 1851 r. wysunął hipotezę, iż o całym życiu narodu, w tym jego życiu politycznym, decydują warunki klimatyczne. W polskiej nauce był prekursorem analizy wpływu klimatu na procesy dziejowe.

Sprawą naukowego uzasadnienia położenia geograficznego Polski jako jeden z pierwszych zajął się Wincenty Pol (1807-1872). W 1851 r. wysunął hipotezę, iż o całym życiu narodu, w tym jego życiu politycznym, decydują warunki klimatyczne. W polskiej nauce był prekursorem analizy wpływu klimatu na procesy dziejowe.
Jako jeden z pierwszych polskich geografów wysunął koncepcje naturalnej odrębności historycznego obszaru Polski, który, jego

[127] O. Żebrowski, *Polska. Ogólny zarys przyczyn wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego*, Paryż 1847, s. 13, 29, 49. Por. L. Sykulski, *Oskar Żebrowski – prekursor geopolityki polskiej*, „Przegląd Geopolityczny" 2010, t. 2, s. 169-174.

zdaniem, ograniczony był granicami: na północy Bałtykiem, na południu Morzem Czarnym, Dniestrem i Karpatami, na zachodzie Odrą, na wschodzie Dźwiną i Dnieprem. Zdaniem polskiego geografa, ziemie polskie miały charakter przejściowy między cechami geograficznymi wschodu i zachodu Europy[128].

Problematykę cech charakterystycznych położenia geograficznego Polski i ich wpływu na procesy polityczne podjął Wacław Nałkowski (1851-1911). Jego publikacje wpłynęły bezpośrednio na rozpoczęcie dyskusji narodowej dotyczącej położenia geopolitycznego Polski[129].

Nałkowski, nawiązując do Pola, wysunął tezę o przejściowym charakterze terytorium Polski. Nizinny charakter ukształtowania terenu zamieszkiwanego przez Polaków nie sprzyjał jego zdaniem utrzymaniu trwałości politycznej w tym miejscu Europy. W swoich głównych pracach[130] argumentował, iż ziemie polskie mają charakter przejściowy w dwóch znaczeniach: komunikacyjnym i klasyfi-

---

[128] W. Pol, *Północny wschód Europy pod względem natury*, Kraków 1851, s. 94-111. Por. W. Pol, *Historyczny obszar Polski*, Kraków 1869.

[129] O W. Nałkowskim zob. szerzej: D. Jędrzejczyk, *Myśl geograficzna Wacława Nałkowskiego*, Warszawa 1999; B. Olszewicz (red.), *Wacław Nałkowski. W pięćdziesiątą rocznicę zgonu (1911-1961)*, Warszawa 1962.

[130] W. Nałkowski, *Geograficzny rzut oka na dawną Polskę*, Warszawa 1887; W. Nałkowski, *Terytorium Polski historycznej jako indywidualność geograficzna*, Warszawa 1912; W. Nałkowski, *Materiały do geografii ziem dawnej Polski*, Warszawa 1913; zob. także: W. Nałkowski, *Charakter przejściowy ziem historycznej Polski. Odczyt wygłoszony 17 marca [1910] w Sali Muzeum Przemysłu i Rolnictwa [Sprawozdanie]*, „Społeczeństwo" 1910, nr 4, s. 142; W. Nałkowski, *Czy terytorium dawnej Rzeczypospolitej Polskiej jest krainą przejściową i po której stronie kordonu zamieszkuje geograficzne nieuctwo*, „Ogniwo" 1903, s. 417-419, 444-445, 467-469; W. Nałkowski, *Polska jako kraina przejściowa*, „Ziemia" 1910, nr 1, s. 642-643, 657-659, 705-707, 722-723; W. Nałkowski, *Przejściowy charakter Polski i jego wpływ na Polaków*, „Wolne Słowo" 1911, nr 119, s. 8-11.

kacyjnym. Pisał, iż terytorium Polski to obszar, na którym cechy zachodnioeuropejskie przechodzą w cechy wschodnioeuropejskie.

Geograf określał terytorium Polski jako „typ krainowy", zawierający cechy dwóch typów sąsiednich: zachodnio- i wschodnioeuropejskiego. Nazywał przy tym ziemie polskie wrotami z Europy Zachodniej do Wschodniej. Oprócz tego Nałkowski przypisywał *przejściowość* obszaru polskiego znaczeniu religijnemu, etnograficznemu oraz ekonomicznemu, wskazując na znaczące różnice w rozwarstwieniu ekonomicznym ziem zachodnich i wschodnich, inną strukturę narodowościową oraz wyznaniową ludności ze wschodu i zachodu.

Zasięg geopolitycznych granic Polski Wacław Nałkowski wyznaczył na zachodzie na linii Odry i Nysy Łużyckiej, na wschodzie zaś na linii Dźwina, Dniepr lub na linii idącej od Jeziora Pejpus rzeką Wieliką (*Wielikaja*) i Dnieprem; od Zatoki Fińskiej do Zatoki Odeskiej[131]. Na twórczość geograficzną i geopolityczną Nałkowskiego duży wpływ miały poglądy Karola Rittera[132].

---

[131] W. Nałkowski, *Terytorium Polski…*, s. 8-9, 20-33; W. Nałkowski, *Materiały…*, s. 148-149.

[132] B. Olszewicz (red.), *op. cit.*, s. 65. Zob. także: W. Nałkowski, *Granice polityczne ze stanowiska geograficzno-naukowego*, „Prawda" 1893, nr 4, s. 446-448; W. Nałkowski, *Natura i siła*, „Prawda" 1893, nr 13, s. 476-478, 507-510, 530-531; W. Nałkowski, *Jak powstają narody?*, „Prawda" 1894, nr 14, s. 411-413; W. Nałkowski, *Ziemia i człowiek. Szkice i studia geograficzne*, Warszawa 1901.

3.2.3. Eugeniusz Romer – „ojciec polskiej geopolityki"

Jednym z pierwszych krytyków tezy Nałkowskiego był lwowski profesor geografii, Antoni Rehman (1840-1917), który odrzucał w ogóle determinizm geograficzny. Twierdził, że jedynie pojedyncze obszary kraju, takie jak Pogórze Karpackie mogą być uznane z Kariny przejściowe, lecz nigdy cała Polska[133]. Jego uczniem był Eugeniusz Romer (1871-1953), który stworzył najpełniejsze podstawy pod polską geopolitykę, stąd czasami bywa określany mianem ojca geopolityki polskiej[134].

Pierwszą geopolityczną publikacją Eugeniusza Romera była praca *Rola rzek w historii i geografii narodów wydana* w 1901 r.[135] Dzieło to zapoczątkowało hydrograficzną szkołę geopolityki polskiej, przypisującą kluczowe znaczenie w rozwoju państw rzekom, dorzeczom i otwartym akwenom wodnym. Publikacją, w której Romer podjął polemikę z Nałkowskim była praca *Przyrodzone podstawy Polski historycznej*, wydana w 1912 r.[136] Romer odrzucił całkowicie tezę o przejściowym charakterze ziem polskich. Starał się dowieść, że obszar Polski ma „fizyczne uzasadnienie" w środo-

[133] A. Rehman, *Ziemie dawnej Polski i sąsiednich krajów słowiańskich*, t. 1 (*Karpaty opisane pod względem fizyko-geograficznym*), Lwów 1898.
[134] O życiu i przebiegu kariery zawodowej E. Romera zob. D. Jędrzejczyk, W. Wilk, *Eugeniusz Romer jako geograf społeczno polityczny*, Warszawa 1999; Ł. Mazurkiewicz-Herzowa, *Eugeniusz Romer*, Warszawa 1966; Edmund Romer, *Geograf trzech epok. Wspomnienie o ojcu*, Warszawa 1985 (tam także życiorys napisany w 1947 przez samego Eugeniusza Romera, *Ibidem*, s. 335-342).
[135] E. Romer, *Rola rzek w historii i geografii narodów*, Lwów 1901.
[136] Zob. np. E. Hanslik, *Krainy przejściowe*, „Ziemia" 1910, s. 113-115, 130-131; L. Sawicki, *Geograficzne położenie Polski*, „Ziemia" 1911, s. 20-23; W. Wakar, *Dwie teorie*, „Ziemia" 1913, s. 300-301, 415-419.

wisku geograficznym. Swoje teorie geopolityczne Romer rozwinął najpierw w publikacji *Polska. Ziemia i Państwo* z 1917 r.[137]*, a* najpełniej tuż przed wybuchem II wojny światowej w klasycznym dziele polskiej geopolityki, książce pt. *Ziemia i Państwo. Kilka uwag geopolitycznych*[138].

Eugeniusz Romer w swoich pracach traktował obszar Polski jako pomost pomiędzy Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym. Odrzucał zatem tezę o przejściowym charakterze terytorium Polski na rzecz tezy o pasażowym (pomostowym) jej charakterze. Swoją hipotezę Romer starał się udowodnić argumentami hydrograficznymi. Wskazywał, iż polski system hydrograficzny jest zbieżny z przebiegiem pomostu bałtycko-czarnomorskiego. Argumentował przy tym, że o integralności terytorium Polski decyduje przede wszystkim system rzeczny, który stanowi „naturalną granicę". Fakt, iż od ujścia Nysy Łużyckiej i skrętu Odry ku północy rzeka ta nie ma z lewego brzegu żadnego dopływu, nie licząc nieznacznych wód ściekowych, dowodził jego zdaniem brak historycznej ekspansji Polski na Zachód. Stąd linia Odry i Nysy miała być naturalną granicą obszaru polskiego[139].

Romer nie zgadzał się z teorią Nałkowskiego o pośrednictwie cywilizacyjnym Polski między Wschodem i Zachodem, argumentując, iż granica między Polską a Rosją była na tyle silna, że stanowi-

---

[137] E. Romer, *Polska. Ziemia i Państwo*, Kraków 1917.

[138] E. Romer, *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Lwów-Warszawa 1939.

[139] E. Romer, *Czy Polska jest krainą przejściową?*, „Ziemia" 1910, 241-243; E. Romer, *Ziemia i państwo...*, s. 34-53; E. Romer, *Czy Polska była do roku 1939 „krainą przejściową"?*, „Przegląd Geograficzny" 1946, t. XX, s. 1-9. Por. P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków 2006, s. 61-77.

ła zaporę wobec jakiejkolwiek wymiany kulturalnej. Jego zdaniem przyczyną rozbieżności historycznych ustrojów politycznych Polski i Rosji było „przeciwieństwo form niżowych”. Romer argumentował, że Niż Polski nie zlewa się z Niżem Rosyjskim, ponieważ w swojej równoleżnikowej osi jest lekko wklęsły. Natomiast płyta rosyjska jest w środkowej części lekko wypukła. Te czynniki geomorfologiczne miały jego zdaniem olbrzymi wpływ zarówno na przyrodę, jak i np. na klimat, co za tym idzie na formy osadnictwa i procesy budowy państwowości. W kwestii przebiegu samych granic obszaru polskiego koncepcja Romera nie odbiegała znacznie od wizji Nałkowskiego[140].

Eugeniusz Romer, negując czysty determinizm geograficzny i podkreślając rolę aktywności i woli ludzkiej w kształtowaniu życia politycznego, zwracał jednak uwagę na obiektywną rolę czynników geograficznych w procesach historycznych. Podkreślał znaczenie chociażby ukształtowania terenu, formy układu hydrograficznego, dostępu do mórz, czy klimatu w dziejach ludzkiej ekspansji. Był zwolennikiem poglądu, że człowiek nie jest w stanie zanegować praw natury. Co prawda, zorganizowana wola ludzka jest w stanie je naruszyć, ale, prędzej czy później, zwłaszcza w czasach

[140] E. Romer, *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Lwów-Warszawa 1939, passim. E. Romer, *Przyrodzone podstawy Polski historycznej*, Lwów 1912, s. 41-52; Zob. także: E. Romer, *Przyczyny upadku Polski. Warunki geograficzne*, Warszawa 1918; E. Romer, *Polen und die natürliche Gliederung Europeas, Geopolitische Erwägungen*, Wien 1929; E. Romer, *Poland. The Land and the State*, „The Geographical Review” 1917, t. VI, s. 6-25;

„zawieruchy dziejowej", przestrzeń powraca w swoje „naturalne tory"[141].

Romer zwracał uwagę na rolę czynnika geograficznego w ekspansji polskiej państwowości w średniowieczu. Wskazywał, że Polska w czasach Mieszka I zajmowała terytorium liczące ok. 110 tys. km², a zaledwie pół wieku później już ok. 470 tys. km², co miało być wynikiem sprzyjającego ukształtowania terytorium i właściwościach naturalnych dróg historycznych. Polski geograf wyróżniał cztery naturalne drogi historyczne w rozwoju państwa polskiego.

1) Droga równoleżnikowa. Polska za Bolesława Chrobrego w wyniku ekspansji równoleżnikowej osiągnęła linię Bugu. Linia ta, co podkreślał Romer, nie stanowi, naturalnej granicy, ani żadnej bariery hamującej ekspansję. Rozciąganie wpływów polskich na drodze równoleżnikowej zostało zahamowane w XI wieku z uwagi na napotkanie innego organizmu państwowego i jego zorganizowanej woli politycznej, która korzystała z tej samej drogi, lecz w przeciwnym kierunku.
2) Droga południowo-wschodnia, wiodąca ku Rusi Czerwonej, którą Bolesław Chrobry dotarł aż do Kijowa.
3) Droga południowo-zachodnia, która rozciągała się za Bolesława Chrobrego przez Czechy i Morawy, aż do linii Dunaju.

[141] E. Romer, *Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych*, Warszawa 1939, s. 1-2.

4) Droga północna, zwana także „drogą bałtycka", dzięki której Polska osiągnęła wybrzeże Bałtyku.

Według Eugeniusza Romera, jakichkolwiek przeszkód naturalnych pozbawiona jest wyłącznie pierwsza droga, gdzie na drodze ekspansji stanąć może wyłącznie inna zorganizowana wola polityczna. Pozostałe drogi mają charakter cieśnin politycznych. Ten ośrodek siły, który zajmuje cieśninę, staje się panem terytoriów przy niej, zarówno swoich, jak i obcych. Poprzez drogę południowo-wschodnią i bramę przemyską ciążyła ku Polsce i Zachodowi Ruś Czerwona[142].

Powyższe tendencje miały, zdaniem ojca polskiej geopolityki, znacznie szersze tło. Zwracał uwagę, że tzw. „parcie na Wschód" (niem. *Drang nach Osten*) jest ogólnoeuropejską tendencją, wynikającą z fizjonomii europejskich rzek. W niżowej części swojego biegu posiadają bowiem dopływy ciążące na Wschód. Na przykład bieg Loary jest związany z dorzeczem Sekwany, a gęsta sieć prawobrzeżnych dopływów Sekwany wytycza ekspansję francuską ku ziemiom belgijskim oraz tłumaczy migrację Walonów. Podobnie większość europejskich rzek posiada dopływy wskazujące na Wschód, np. Łaba ze Sprewą i Hawelą, Odra z Wartą z Notecią, Wisła z Sanem ciążącym ku Dniestrowi, który za pośrednictwem Prypeci i Narwi wiąże Wisłę z Niemnem; Niemen z Wilią wiodącą ku Dźwinie. Poza Dźwiną tendencja znacznie słabnie, a za Dnieprem niknie zupełnie. Rosja stanowi rodzaj wypukłej tarczy, z której wody wielkich rzek, np. Wołgi, Oki czy Donu, rozlewają się

[142] *Ibidem*, s. 12-14.

na wszystkie strony świata, ciążąc we wszystkich kierunkach. Okoliczność ta tłumaczy historyczną rolę, jaką Rosja odgrywa i będzie odgrywać w dziejach[143].

Romer dużo uwagi poświęcił pojęciu „Europa Środkowa", którą uważał za sztuczny, słowny twór, nie mający wiele wspólnego z rzeczywistością. Podkreślał, że pojęcie to powstało w Niemczech i stało się wykładnikiem niemieckiej ekspansji. Wskazywał, że początkowo do Europy Środkowej zaliczano tylko Niemcy, Szwajcarię i rdzenne prowincje austriackie. Niedługo potem Albrecht Penck (1958-1945), włączył do tego pojęcia także Holandię i Belgię, przesuwając równocześnie granicę wschodnią tego terminu między Odrę a Wisłę. Następnie Ernst Kretschmer (1888-1964) poszerzył to pojęcie o Danię. Po zawarciu sojuszu między Niemcami, a Austro-Węgrami oraz odnowieniu umowy państwowej między członami Austro-Węgier, wzrósł interes państw, leżących w Europie Wschodniej, co wpłynęło na zaliczenie do Europy Środkowej przez Josepha Partscha (1851-1925) Belgii, Holandii, Niemiec, Szwajcarii, Austro-Węgier, Bośni i Hercegowiny, Bułgarii, Czarnogóry i Serbii. Wyłączenie z tego kompleksu Królestwa Polskiego, swoistej zatoki terytorialnej w tak określonym obszarze, zdaniem Romera, demonstrowało czysto polityczny charakter tej konstrukcji naukowej. Wraz z zaostrzaniem się sytuacji z Rosją, w Niemczech wprowadzono ponownie poszerzoną wersję pojęcia Europy Środkowej, zaliczając do niej również Królestwo Polskie

[143] *Ibidem*, s. 15-20.

jako „Europę Przejściową". Polska w tym ujęciu figurowała jako kraina przejściowa między światem Wschodu i Zachodu[144].

W opinii Eugeniusza Romera, geograficzna struktura Europy wygląda w następujący sposób:

1) Europa Wschodnia (płytowa);
2) Cztery pasy rozpościerające się równoleżnikowo:
   - pas północny, (brytyjsko-skandynawski),
   - pas niżowy,
   - pas gór średnich,
   - pas śródziemnomorski.

Jedynym naukowo uzasadnionym określeniem „Europa Środkowa", w pojęciu Romera miał być pas młodych równin na niżu polsko-niemiecko-francuskim. Szczególną cechą geologiczną tego niżu, stanowiącą o jego geograficznej spójności, są potężne złoża glin i piasków polodowcowych, pozostałych po wielkiej inwazji lodowców, które w dobie pojawienia się człowieka zsunęły się z czaszy skandynawskiej aż po pas gór średnich, po Brukselę, Kolonię, Drezno, Kraków, Żytomierz, Połtawę. W strukturze tej, co podkreślał polski geograf, nie ma miejsca dla politycznie rozumianej Europy Środkowej[145].

Specyfika położenia Polski wynikać miała, zdaniem Romera m.in. z faktu „oparcia" o Bramę Morawską, która poprzez geologiczne odcięcie ekspansji w stronę Morza Adriatyckiego, kierunkowała ją na Wschód, co było łatwiejsze także z uwagi na charakter dorzecza Wisły. Naturalna sieć dróg na międzymorzu bałtycko-

---

[144] *Ibidem*, s. 17-21.
[145] *Ibidem*, s. 19-21.

pontyjskim miała wpłynąć w sposób zdecydowany na charakter rozwoju państwa polskiego[146].

Jako ciekawostkę warto dodać, że Romer podkreślał polsko-ukraińską jedność klimatyczno-geograficzną. Zwracał uwagę, że Wrocław i Kijów dzieli odległość tysiąca kilometrów, podczas gdy rekordowa temperatura zimowa osiągnęła w obydwu miastach podobne wartości absolutne, a Warszawa, Wilno, Ryga, Gorki, Kijów i Mikołajów, ma identyczne wahania temperatury rocznej, mimo rozległego obszaru terytorialnego, na którym są rozmieszczone. Ukraina miała być zatem silnie związana z Polską węzłami fizyczno-geograficznymi[147].

Romer odrzucał pojęcie Europy Środkowej, nazywając je mianem doktryny i identyfikując je z niemieckim programem ekspansji terytorialnej. Dla polskiego geografa Polska była przede wszystkim łącznikiem między Wschodem i Zachodem. W swoich pismach starał się dowieść, że historyczna i polityczna rola Polski kończy się na Dnieprze. Romer wchodził w naukowe spory z geografami i geopolitykami niemieckimi, zarówno przed I wojną światową, jak i w okresie II Rzeczypospolitej[148].

3.2.4. Myśl geopolityczna w ruchu narodowym

Oryginalna myśl geopolityczna była tworzona przed I wojną światową nie tylko w środowiskach naukowych, ale także politycznych.

---

[146] *Ibidem*, s. 32-34.
[147] *Ibidem*, s. 68-74.
[148] D. Jędrzejczyk, *Antropogeografia…*, s. 151-152.

Jednym nich, gdzie myślenie geopolityczne zajęło poczesne miejsce była Narodowa Demokracja. Jednym z prekursorów nowego paradygmatu w myśleniu o międzynarodowej rzeczywistości politycznej był Jan Ludwik Popławski (1854-1908), który jako jeden z pierwszych w tym nurcie politycznym podejmował szeroko problem przyszłości Polski i jej kształtu geopolitycznego. Nie ograniczał się przy tym tylko do analizy sytuacji geopolitycznej w Europie, lecz także pilnie śledził wydarzenia w Azji, przewidując walkę o panowanie w tej części świata między Rosją i Wielką Brytanią[149].

Popławski wychodził z założeń realistycznych, argumentując, iż odrodzenie Polski w granicach przedrozbiorowych jest niemożliwe z punktu widzenia geopolitycznego. Twierdził, że przyszła Polska musi być oparta o granice naturalne, co było charakterystyczne dla prekursorów geopolityki i początkowego okresu jej rozwoju. W 1887 r. wyraźnie określił aspiracje terytorialne przyszłej Polski. Główną osią miała być Wisła, jako podstawowa arteria wodna. Kluczowymi miało być posiadanie swobodnego dostępu do morza oraz włączenie Śląska. Dowodził, iż głównym błędem geopolitycznym w przeszłości było inkorporowanie rozległych obszarów na Wschodzie, podczas gdy całkowicie został zaniedbany kierunek zachodni. Geopolityczną koniecznością było dla niego przyłączenie do Polski ziem północnych (wraz z Prusami Wschodnimi) i zachodnich. Popławski obrazowo pisał, iż „nasi politycy marzą jeszcze o Wilnie i Kijowie, ale o Poznań mniej dbają,

[149] P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków 2006, s. 33.

o Gdańsku zapomnieli prawie zupełnie, a o Królewcu i Opolu nie myślą zgoła"[150].

Na łamach swoich pism Popławski argumentował, że polityka każdego zdrowego narodu musi mieć charakter ekspansyjny. Postulował prowadzenie m.in. polityki kolonizacyjnej. Uważał, że jest to warunek konieczny, ponieważ prowadzenie ekspansji klasycznej w takim położeniu geopolitycznym, jakie ma Polska jest innymi sposobami nie możliwe. Ideolog ruchu narodowego pilnie śledził przy tym francuską, brytyjską czy niemiecką politykę kolonialną[151].

Czołowa postać polskiego ruchu narodowego przed I wojną światową i w okresie II Rzeczypospolitej, Roman Dmowski (1864-1939), stworzył także oryginalną myśl geopolityczną. Jego sztandarowe dzieło geopolityczne to książka pt. „Niemcy, Rosja i kwestia polska", wydana w 1908 r. Książka ta jest klasyczną pozycją w polskiej literaturze geopolitycznej, mieszczącą się w kategoriach analizy wzajemnych stosunków niemiecko-rosyjskich i ich znaczenia dla narodu i państwa polskiego[152].

Dmowski wskazywał, aby porzucić romantyczną tradycję zrywów powstańczych na rzecz chłodnej kalkulacji politycznej. Twierdził, że w przeszłości Polska była wykorzystywana jako narzędzie w rękach Zachodu, bariera przeciwko Rosji, natomiast na początku XX wieku Rosja stała się sojusznikiem Zachodu w ramach Ententy. Starał się dowieść, że Polacy muszą

[150] J. J. Terej, *Jan Ludwik Popławski*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*, tom V, *W kręgu twórców myśli politycznej. Zbiór studiów*, Wrocław 1983, s. 73-75, 79-80.
[151] *Ibidem*, s. 83.
[152] R. Dmowski, *Niemcy, Rosja i kwesta polska*, Wrocław 2000.

w istniejącej sytuacji geopolitycznej opowiedzieć się po jednej ze stron. Uważał, że Polacy górują cywilizacyjnie nad Rosjanami, dzięki czemu nie dali się zasymilować w ramach imperium. O wiele groźniejsi dla polskiego bytu narodowego mieli być, zdaniem lidera polskiego obozu narodowego, Niemcy, którzy górowali cywilizacyjnie nad Słowiańszczyzną. Przewidywał przy tym rychły wybuch wojny niemiecko-rosyjskiej. Ponadto Dmowski twierdził, że o wiele cenniejsze są ziemie zaboru pruskiego niż Kresy Wschodnie, stąd priorytetem powinno być odzyskanie Poznańskiego, Śląska i Pomorza[153].

3.3. Polska geopolityka w latach 1918-1945

3.3.1. Analiza geopolitycznego położenia Polski

W okresie II Rzeczypospolitej na wyjątkowe położenie Polski w Europie wskazywał Michał Janiszewski (1901-1984) tworząc teorię *geograficznego prawa kontrastów*[154]. Przywoływał on przykłady innych krajów, w skład których wchodziły terytoria kontrastowe (np. śródziemnomorskie południe i atlantycką północ Francji), tworząc analogię do Polski, składającej się z różniących się ziem zachodnich i wschodnich. Uważał, iż stanowi to *geograficzne uzasadnienie* dla terytorium państwa polskiego[155].

[153] P. Eberhardt, *Twórcy…*, s. 43-51.
[154] M. Janiszewski, *Polska w obliczu Europy*, Warszawa 1935.
[155] *Ibidem*, s. 53.

Innym przykładem takiego uzasadnienia były prace Jerzego Smoleńskiego (1881-1940), który kontynuował ten nurt w polskiej myśli geopolitycznej, który był skoncentrowany na udowadnianiu, że ziemie polskie wyraźnie odróżniają się od otoczenia geograficznego. Wskazywał zatem na przyrodzony obszar Polski, rozciągający się od Karpat i Morza Czarnego na południu, Bałtykiem na północy, Sudetami i bramą łużycko-szczecińską na zachodzie i tzw. „strefą waregską" na wschodzie. Smoleński był także znanym orędownikiem szerokiego dostępu Polski do morza[156].

Problem dostępu do Bałtyku był szeroko rozwijany w polskich pracach okresu międzywojennego. Oprócz Jerzego Smoleńskiego warto wymienić choćby Stanisława Srokowskiego (1872-1950), profesora geografii, który jako pierwszy kierował Instytutem Bałtyckim, powołanym w 1925 r. w Toruniu, Henryka Bagińskiego (1888-1973), wykładowcę Wyższej Szkoły Wojennej w Warszawie (przed wojną ppłk, w czasie wojny awansowany do stopnia pułkownika) czy Stanisława Pawłowskiego (1882-1940), geografa, w 1938 r. wybranego wiceprezydentem Międzynarodowej Unii Geograficznej[157].

[156] J. Smoleński, *Geopolityczne bariery nadbałtyckie*, „Jantar" 1937, z. 3, s. 144-150; J. Smoleński, *Morze i Pomorze*, Poznań 1932; tenże, *Przyrodzony obszar Polski i jego granice w świetle nowoczesnych poglądów, „Przegląd Geograficzny" 1926*, t. VI, s. 33-44; Por. J. Smoleński, *W sprawie ewolucji geografii politycznej*, „Przegląd Geograficzny" 1931, nr 11.

[157] H. Bagiński, *Polska i Bałtyk*, Edynburg 1942; S. Srokowski, *Indywidualność geograficzna Prus Wschodnich*, „Przegląd Geograficzny" 1928, t. VIII, s. 26-51; S. Pawłowski, *Polska współczesna*, Warszawa-Lwów 1936; S. Pawłowski, *Geografia Polski*, Lwów 1917;

W tym samym okresie Zygmunt Wojciechowski w swoich badaniach wyodrębnił „obszar macierzysty" Polski. Jego zachodnia granica przebiegała rzekami Odrą i Bobrem, włączając wyspy Wolin i Uznam. Wschodnia natomiast oparta była na Bugu i Wieprzu, nie włączając Grodów Czerwieńskich, ani obszarów zamieszkanych w średniowieczu przez Prusów[158]. W okresie międzywojennym zaczęły również powstawać pierwsze prace z zakresu geostrategii. Wymienić tutaj należy szczególnie Romana Umiastowskiego, który lansował koncepcję włączenia całego Polesia w skład terytorium Polski jako wymogu geostrategicznego [159].

Koncepcję „przejściowości" terytorium Polski lansował Stanisław Lencewicz (1889-1944), który powoływał się na mapę gęstości zaludnienia Polski. Wyodrębniał dwie części terytorium polskiego: gęsto zaludnioną południowo-zachodnią i rzadko zaludnioną północno-wschodnią. Lencewicz argumentował, że rozkład gęstości zaludnienia przez wieki pozostawał podobny i jest on najlepszym dowodem na przejściowy charakter ziem polskich[160]. Ciekawe rozważanie na temat roli czynników geograficznych w rozwoju

[158] Z. Wojciechowski, *Dwa ośrodki państwowotwórcze w Polsce na przestrzeni dziejów i ich zasięg geograficzny*, Lwów 1937; *Rozwój terytorialny Prus w stosunku do ziem macierzystych Polski*, [w:] *Światopogląd morski*, pod red. J. Borowika, Toruń 1934, s. 93-134. Zob. także: Z. Wojciechowski, *Polska-Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*, Poznań 1945; Z. Wojciechowski, *Polityczne znaczenie Odry w czasach historycznych*, „Przegląd Zachodni" 1947, nr 9, s. 719-731.
[159] R. Umiastowski, *Terytorium Polski pod względem wojskowym*, Warszawa 1921; R. Umiastowski, *Granice polityczne, naturalne i obronne w czasach pokoju i wojny*, Kraków 1925.
[160] D. Jędrzejczyk, *Antropogeografia…*, s. 136-137.

dziejowym Polski podejmował profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Władysław Semkowicz (1878-1949)[161].

Włodzimierz Wakar (1885-1933), ekonomista, twierdził, że ani teoria przejściowego ani pomostowego położenia Polski nie tłumaczy dobrze charakteru i właściwości geopolitycznych terytorium Polski. Wychodził z założenia, że istotą geopolityczną ziem polskich jest ich tranzytowość. W odróżnieniu od koncepcji Pola czy Nałkowskiego, teoria tranzytowości Polski wskazywała na szanse i pozytywne aspekty położenia państwa polskiego. W tej koncepcji Polska miała odgrywać rolę łącznika między Wschodem i Zachodem oraz gospodarcze i polityczne wykorzystanie tego faktu. Wakar był jednym z teoretyków, którzy położyli podwaliny pod polską koncepcję Międzymorza, sojuszu państw i narodów położonych na pomoście bałtycko-czarnomorskim. Był także prekursorem prometeizmu, jako kierunku myśli geopolitycznej nastawionej na rozbicie imperium rosyjskiego na państwa narodowe. Przestrzegał przed sojuszem niemiecko-rosyjskim. Był propagatorem tezy o wielowiekowym położeniu geopolitycznym Polski między Niemcami i Rosją. Ostrzegał przez geostrategicznym niebezpieczeństwem ze strony Prus Wschodnich. Postulował ich podział między Polskę i Litwę. Był zwolennikiem koncepcji geopolitycznej *Międzymorza*[162].

[161] W. Semkowicz, *Rola czynników geograficznych w rozwoju dziejowym Polski*, „Ziemia" 1927, s. 236-245.

[162] P. Eberhardt, *Twórcy…*, s. 84-89; P. Okulewicz, *Koncepcja „Międzymorza" w ujęciu Włodzimierza Wakara*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne" 2002, nr 2, s. 209-219.

Podobnie geopolityczne zagrożenia dla państwa polskiego widział Stanisław Bukowiecki (1867-1944), polityk i myśliciel polityczny, który przestrzegał przed strategicznym sojuszem Berlina i Moskwy. Wskazywał na trzy drogi wyjścia z sytuacji geopolitycznej, w jakiej znalazła się Polska po odzyskaniu niepodległości: sojusz z Niemcami lub Rosją, przymierze z mocarstwami zachodnimi, budowę własnego bloku polityczno- militarnego w Europie Wschodniej, opowiadając się za tą ostatnią, jako najbardziej efektywną. Przedstawił własny wariant idei *Międzymorza*, który miał by być zrealizowany w formie federacji wschodnioeuropejskiej. Co ciekawe, dopuszczał możliwość sojuszu z Moskwą, jednak miał to być sojusz z „białą" Rosją, nie z „czerwoną"[163].

3.3.2. „Polska między Niemcami a Rosją" – koncepcja Międzymorza i prometeizm

Przez większość okresu II Rzeczypospolitej w polskiej myśli geopolitycznej dominowały rozważania dotyczące położenia Polski między Niemcami a Rosją (ZSRR) oraz próby tworzenia geopolitycznych koncepcji, będących próbą przeciwstawienia się tym państwom. Większość z idei zjednoczenia państw Europy Środkowo-Wschodniej pod egidą Polski, wysuwanych w okresie II RP była modyfikacjami jednej z najważniejszych polskich koncepcji geopolitycznych, która w literaturze określana jest mianem *Międzymorza*.

[163] S. Bukowiecki, *Polityka Polski niepodległej*, Warszawa 1922, s. 51-58, s. 63-64; A. Danek, *Stanisław Bukowiecki jako geopolityk*, Częstochowa 2010, s. 35-45, 85-99.

Za duchowego ojca tej koncepcji uchodzi w polskiej tradycji Józef Piłsudski (1867-1935). Koncepcja ta zasadzała się na stworzeniu bloku geopolitycznego (przedstawianego w różnych wariantach, od luźnego sojuszu, aż po federację państwową), obejmującego państwa i narody leżące między Bałtykiem, Adriatykiem i Morzem Czarnym (tzw. obszar ABC). Skład narodowościowy Międzymorza był przedstawiany różnie, najczęściej jednak wymieniano: Polskę, Czechosłowację, kraje bałtyckie, Białoruś, Ukrainę, Węgry, Rumunię i Jugosławię[164].

Osobnym ważnym zagadnieniem geopolitycznym okresu międzywojennego jest tzw. polityka prometejska (prometeizm). Był to ruch polityczny wymierzony przeciwko Rosji sowieckiej i ZSRS obliczony na destabilizację tego państwa poprzez wspieranie ruchów odśrodkowych, zwłaszcza narodowowyzwoleńczych. Dążeniem prometeistów był podział Związku Sowieckiego na państwa narodowe. Ruch ten wspierany był przez II Oddział Sztabu Głównego Wojska Polskiego (wywiad)[165]. Wśród czołowych instytucji naukowych zajmujących się propagowaniem idei prometejskiej

[164] Zob. szerzej: P. Okulewicz, *Koncepcja „Międzymorza" w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926*, Poznań 2001.

[165] E. Charaszkiewicz, *Przebudowa wschodu Europy*, London 1955; E. Charaszkiewicz, *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac., wstęp i przypisy Andrzej Grzywacz, Marcin Kwiecień, Grzegorz Mazur, Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, tom 9, Kraków 2000; E. Charaszkiewicz, *Przebudowa wschodu Europy*, London 1955; Por. M. Kornat, *Ruch prometejski - ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia" 2008, nr 2; S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; R. Woytak, *The Promethean Movement in Interwar Poland*, „East European Quarterly" 1984, vol. XVIII, No. 3, s. 273-278.

wyliczyć należy Instytut Wschodni w Warszawie oraz Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej[166].

Jednymi z czołowych myślicieli geopolitycznych II RP podejmujących tematykę prometejską byli Włodzimierz Bączkowski (1905-2000) i Jerzy Giedroyć (1906-2000). Wspólnie wydawali pismo „Wschód-Orient". Bączkowski był redaktorem naczelnym Biuletynu Polsko-Ukraińskiego (później zmieniono nazwę na „Problemy Europy Wschodniej"), Giedroyć dwutygodnika „Bunt Młodych", później tygodnika „Polityka". Obaj opowiadali się za sojuszem polsko-ukraińskim. Zdaniem Bączkowskiego powstanie niepodległej Ukrainy musiałoby doprowadzić do konfliktu z Rosją, co w naturalny sposób czyni z niej sojusznika Polski. Realizację celów polityki prometejskiej uzależniał od kilku czynników, m.in. niedopuszczeniu do sojuszu niemiecko-radzieckiego, doprowadzenie do sojuszu państw muzułmańskich, graniczących z Rosją, zacieśnieniu relacji między państwami pomostu bałtycko-czarnomorskiego, wybuchu konfliktu chińsko-japońskiego, do którego zostałaby wciągnięta Moskwa[167].

Adolf Bocheński (1909-1944), sztandarowa postać polskiej myśli mocarstwowej czy nawet, jak sam pisał, „idei imperialnej", postulował „przebudowę Europy w myśl wskazań polskiej racji stanu". Wskazywał na sprzeczność polskiej ekspansji z interesami

[166] Szerzej o polskich ośrodkach sowietologicznych II RP zob.: M. Kornat, *Polska Szkoła Sowietologiczna 1930-1939*, Kraków 2003; I. P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926-1939*, Warszawa 2007; R. Potocki, *Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930-1939)*, „Przegląd Zachodni" 2000, nr 2, s. 211-219.

[167] P. Eberhardt, *Twórcy…*, s. 185-198; Por. W. Bączkowski, *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, oprac. Paweł Kowal, Kraków 2000.

głównie rosyjskiego ośrodka siły, ale także Berlina. Naturalnym geopolitycznym obszarem budowy polskiego mocarstwa był dla niego pomost bałtycko-czarnomorski. Bocheński propagował ideę zjednoczenia narodów, zamieszkujących pas między „światem germańskim" a rosyjskim. W czasie II wojny światowej propagował utworzenie Federacji Środkowoeuropejskiej, w skład której oprócz Polski wchodziłyby także m.in. Ukraina, Czechosłowacja, Litwa, Rumunia i Węgry[168].

Jednak bodaj jeśli nie najważniejszą, to na pewno najpopularniejszą publikacją geopolityczną Adolfa Bocheńskiego była książka pt. *Między Niemcami a Rosją*, która już przed wojną wywikłała ożywioną dyskusję polityczną, a dyskusja wokół niej nie ucichła nawet w III RP, gdzie niektóre środowiska intelektualne będą próbowały odczytać go na nowo, o czym w dalszej części rozprawy"[169].

Bocheński wychodził z założenia polityki prometejskiej, argumentując o potrzebie wspierania narodów zamieszkujących Związek Sowiecki i konieczności podejmowania działań mających na celu defragmentację tego imperium. Był zwolennikiem taktycznego sojuszu z Niemcami i strategicznego aliansu z Ukraińcami. Bocheński był niewątpliwie pod wrażeniem geopolityki i dyplomacji brytyjskiej, skąd czerpał wzorce polityki realnej, nie

---

[168] A. Bocheński, *Kryzys parlamentaryzmu I nowa konstytucja*, [w:] M. Król, *Wybór publicystyki*, Warszawa 1990, s. 146-148; A. Bocheński, *Trudności polityczne Federacji Środkowoeuropejskiej*, Rzym 1944.

[169] A. Bocheński, *Między Niemcami a Rosją*, Warszawa 1937. Por. Z. Wojciechowski, *Między Niemcami a Rosją: z powodu książek: Adolfa Bocheńskiego „Między Niemcami a Rosją" i W. Bączkowskiego „Grunwald czy Pilawce?"*, Poznań 1938.

ulegającej chwili, nastawionej na realizację z jednej strony stałych interesów państwa, wynikających z położenia geograficznego, a z drugiej na elastyczność w polityce zagranicznej pozwalającą na dopasowania instrumentów politycznych do danej koniunktury geopolitycznej[170].

Władysław Studnicki-Gizbert (1967-1953), który był jednym z najwybitniejszych przedstawicieli orientacji proniemieckiej w historii Polski, przed wojną postrzegany jako duchowy ojciec Aktu 5 listopada 1917 r., w okresie międzywojennym na łamach swoich publikacji postulował zawiązanie strategicznego sojuszu między Warszawą a Berlinem, wymierzonego ostrzem w ZSRS. Najważniejsze geopolityczne zagrożenie Studnicki upatrywał w rosyjskim ośrodku siły, bez względu na to czy rządził tam car czy komuniści. Kluczowym elementem zachowania niezależności Polski był jego zdaniem sojusz polsko-niemiecki. Berlin miał być spoiwem wielkiego bloku środkowoeuropejskiego, obejmującego także Austrię, Węgry, Czechy, Rumunię, Bułgarię, Jugosławię, Grecję, Turcję, Litwę, Łotwę i Estonię. Taki blok, mający potencjał demograficzny w postaci około 200 ludzi miał być geopolityczną przewagą wobec Rosji[171]. W październiku 1939 r. był nawet autorem memoriału do władz III Rzeszy, w którym postulował utworzenie armii polskiej, które w sojuszu z Wermachtem miałoby uderzyć na ZSRS.

[170] Szerzej o poglądach Adolfa Bocheńskiego zob. A. Kosicka-Pajewska, *Polska między Rosją a Niemcami: koncepcje polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Poznań 1992; K. M. Ujazdowski, *Żywotność konserwatyzmu. Idee polityczne Adolfa Bocheńskiego*, Warszawa 2005.

[171] W. Studnicki, *System polityczny Europy a Polska*, Warszawa 1935, s. 216-217. Por. W. Studnicki *Pisma wybrane*, t. 2 *Polityka międzynarodowa Polski w okresie międzywojennym*, Toruń 2009.

W czasie okupacji, mimo pobytu w niemieckich więzieniach, propagował ideę sojuszu polsko-niemieckiego[172].

Okres II wojny światowej to czas, w którym powstało szereg prac traktujących nie tylko o problematyce zasięgu polskiego terytorium, ale o światowym układzie sił. Ciekawe analizy geopolityczne zawierały prace Ignacego Matuszewskiego (1891-1946), który dowodził, że o panowaniu Niemiec nad obszarem środkowoeuropejskim decyduje posiadanie przez nie Pomorza Zachodniego i Wschodniego. Uznawał konieczność pozbawienia Niemiec dwóch „ramion": północnego (na linii Szczecin-Królewiec) i południowego (na linii Wiedeń-Bratysława), które stanowiły główne osie niemieckiej ekspansji[173].

Również bardzo interesujące analizy zawierały prace Jerzego Niezbrzyckiego (1902-1968), piszącego pod pseudonimem Ryszard Wraga. Zgadzał się on z teorią Wacława Nałkowskiego o przejściowości terytorium Polski, uważając, że nie wyklucza ona odrębności geograficznej Polski. Za kluczowy obszar Związku Sowieckiego uważał Nadwołże. W Europie wskazywał na trzy główne pasaże mające decydujące znaczenie geopolityczne: hiszpańsko-francuski, adriatycki i bałtycko-czarnomorski. Na tym ostatnim,

[172] W. Studnicki, *Daleki Wschód w polityce światowej*, Warszawa 1930. S. Cenckiewicz, *Z dziejów realizmu czyli geopolityka w Polsce*, „Niepodległość" 1996, t. XLVIII, s. 237-255. Por. G. Strządała, *Niemcy w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Opole 2011.

[173] I. Matuszewski, *Did Britain Guarantee Poland's Frontiers?*, Edinburgh 1945; tenże, *Granice zachodnie*, New York 1943; tenże, *Hańba albo chwała. Artykuły o polityce Rosji*, Tel-Aviv 1944; tenże, *O co walczymy*, New York 1942. Zob. S. Cenckiewicz, *Ignacy Matuszewski jako geopolityk*, „Arcana" 2001, nr 38, s. 172-189.

według niego, rozgrywa się kluczowa rozgrywka o władanie nie tylko nad Europą, ale i nad światem[174].

3.4. Geopolityka polska w latach 1945-1989

Po zakończeniu II wojny światowej, w kraju, w drugiej połowie lat czterdziestych, powstawały prace o charakterze geopolitycznym, poruszające przede wszystkim problematykę granic nowej Polski. Wymienić należy tu przede wszystkim badaczy, takich jak Maria Kiełczewska (1906-1980), uczennica Eugeniusza Romera (napisała pod jego okiem habilitację z geografii)[175] czy Stanisław Leszczycki (1907-1996)[176], których prace stanowiły geopolityczną wykładnię nowych granic na zachodzie i wschodzie. Wielu badaczy, przede wszystkim geografów i historyków, z których część przed wojną poruszała tematykę geopolityczną (jak np. Zygmunt Wojciechowski), po 1945 r. włączyło się aktywnie w propagandę państwową argumentując, iż granice zachodnie ustalone na konferencjach w Jałcie i Poczdamie są granicami optymalnymi dla Polski[177].

---

[174] R. Wraga [właśc. J. Niezbrzycki], *Sowiety grożą Europie*, Warszawa 1935; R. Wraga [właśc. J. Niezbrzycki], *Geopolityka, Strategia i Granice*, Rzym 1945; R. Potocki, *Koncepcje geostrategiczne Jerzego Niezbrzyckiego*, [w:] W. Paruch, K. Trembecka (red.), *Świat wokół Rzeczypospolitej: problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX wieku*, Lublin 2007, s. 49-60.

[175] M. Kiełczewska, A. Grodek, *Odra-Nisa najlepsza granica Polski*, Poznań-Warszawa 1945; M. Kiełczewska, L. Gluck, Z. Kaczmarczyk, *O lewy brzeg Odry*, Poznań 1946; M. Kiełczewska, *O podstawy geograficzne Polski*, Poznań 1946.

[176] S. Leszczycki, *Geograficzne podstawy Polski współczesnej*, Poznań 1946.

[177] Szerzej o wykorzystaniu myśli geopolitycznej w propagandzie dotyczącej tzw. Ziem Odzyskanych zob. R. Domke, *Ziemie Zachodnie i Północne Polski w propagandzie lat 1945-1948*, Zielona Góra 2010, s. 256-277.

Myśl geopolityczna rozwijała się jednak w sposób otwarty bardzo krótko, ponieważ geopolityka została uznana za dziedzinę „burżuazyjną" i „imperialistyczną", leżącą u podstaw rozwoju ideologii nazistowskiej w Niemczech. Jedną z ważniejszych publikacji, która w powyższym duchu położyły cień na geopolityce była broszura lubelskiego filozofa Jakuba Litwina (1920-1984) pt. *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, wydana w 1956 r.[178]. Podobną szkodę w środowisku geografów spowodował artykuł Mieczysława Fleszara (1915-1973), który ukazał się dwa lata później[179]. Prace poświęcone historii myśli geopolitycznej były w okresie PRL-u rzadkością, a najbardziej znaną pracą tego okresu był książka Anny Wolff-Powęskiej dotycząca geopolityki niemieckiej[180].

Anatema, jaką okryta została geopolityka odbiła się także rykoszetem na geografii politycznej, której rozwój przez kilkadziesiąt lat był mocno ograniczony. Nie pozostało to bez echa w relacjach geografia polityczna – geopolityka. Józef Barbag, geograf specjalizujący się w geografii politycznej, w swoim znanym, wielokrotnie wznawianym podręczniku[181] pisał w latach siedemdziesiątych

[178] J. Litwin, *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, Warszawa 1956, s. 47-49.

[179] M. Fleszar, *W sprawie badań nad geografią polityczną w Polsce*, „Przegląd Geograficzny" 1958, t. 30, z. 1, s. 97-110. Por. M. Sobczyński, *Historia geografii politycznej*, [w:] A. Jackowski, S. Liszewski, A. Richling, *Historia geografii polskiej*, Warszawa 2008, s. 228-229.

[180] A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.

[181] J. Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, Warszawa 1978.

o „szkodliwości" geopolityki, której nie zawahał się określić nawet mianem „choroby"[182].

Ideologiczne, negatywne nastawienie wobec samej geopolityki, nie powstrzymało jednak samych badań z wykorzystaniem metod charakterystycznych dla geopolityki i tworzenia zrębów myśli geopolitycznej. Z ważniejszych publikacji, zawierających analizy geopolityczne należy wymienić przede wszystkim prace autorstwa Andrzeja Piskozuba, gdańskiego profesora nauk politycznych, specjalizującego się w historii i geografii cywilizacji, który na łamach swoich licznych publikacji kontynuował rozważania okresu międzywojennego, dotyczącego charakteru położenia geopolitycznego Polski. W pracach gdańskiego historyk i geografa cywilizacji szczególnie wyraźnie widać było nawiązania do myśli Zygmunta Wojciechowskiego i koncepcji ziem macierzystych Polski. Swoje najważniejsze poglądy na położenie geopolityczne i rozwój geohistoryczny Polski Andrzej Piskozub przedstawił w książkach, stanowiących spójne studium naukowe: *Gniazdo Orła Białego* (1968), *Kształty polskiej przestrzeni* (1970), *Kierunek rok dwutysięczny* (1976). Dużą cześć tez zawartych w powyższych pracach została przedstawiona ponownie w książce *Dziedzictwo polskiej przestrzeni* (1987)[183].

Główną tezą o charakterze geopolitycznym przedstawioną i popularyzowaną w pracach Andrzeja Piskozuba jest wyznaczenie rdzenia ziem polskich w dorzeczu Wisły i Odry. Obszar tych dorze-

---

182 *Ibidem*, s. 12, 15.

183 A. Piskozub, *Gniazdo Orła Białego*, Warszawa 1968; A. Piskozub, *Kształty polskiej przestrzeni*, Warszawa 1970; A. Piskozub, *Kierunek – rok dwutysięczny*, Warszawa 1976; A. Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław 1987.

czy autor nazywa w swoich pracach mianem „Gniazda Orła Białego” i określa je mianem „ziem polskich. Ich powierzchnia to 364 602 km kw., Jak widać z tego zestawiania zasięg geograficzny tego obszaru nie pokrywał się ściśle z granicami ok. 15 proc. „ziem polskich” z teorii Piskozuba pozostawało i pozostaje poza granicami państwa polskiego (w jego granicach dokładnie 308 392 km kw.). Myśl geopolityczna gdańskiego badacza, sprowadzająca się w dużej mierze do argumentacji, że dorzecze dwóch rzek wpłynęło w sposób decydujący na ukształtowanie się państwa i narodu była mocno osadzona w nurcie determinizmu geograficznego i tzw. hydrograficznej szkoły polskiej myśli geopolitycznej, którą zapoczątkował na początku XX w. Eugeniusz Romer. Sam Piskozub zresztą szeroko odwoływał się do klasyków szkoły hydrograficznej (oprócz Romera, także do W. Nałkowskiego czy W. Pola). Dyskusja, dotycząca realnego wpływu geografii na rozwój historyczny Polski, zapoczątkowana przez Andrzeja Piskozuba będzie kontynuowana także w III Rzeczypospolitej[184].

Osobną sprawą jest polska myśl geopolityczna, tworzona w drugim obiegu i na emigracji. Wśród prac publikowanych w podziemiu (wydawanych w kraju i zagranicą) w latach osiemdziesiątych szczególnie wybijał się Leszek Moczulski, szef Konfederacji Polski Niepodległej, który pisał teksty m.in. w czasopiśmie „Droga”, czy publikacje zwarte odwoływały się do dorobku klasycznej geopolityki. Także niektóre prace Moczulskiego, wydawane ofi-

[184] A. Piskozub, *Gniazdo…*, s. 34-62; P. Eberhardt, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004, s. 254-257.

cjalnie w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych zawierały wiele wątków myśli geopolitycznej i geostrategicznej[185].

W publikacji, pt. *Geopolityka: ZSRR przed wielkim zwrotem, między Rosją a Polską, sprawa niemiecka*, wydawanej kilkukrotnie (po raz pierwszy w Warszawie w 1985 r., później m.in. w 1987 r. przez Biuro Zagraniczne Konfederacji Polski Niepodległej w Europie Zachodniej), Moczulski poddał analizie układ geopolityczny, w jakim znajdowała się wówczas Polska. Przewidywał rozpad ZSRR powodowany głównie zbyt małym potencjałem dyspozycyjnym tego imperium. W terminologii geopolitycznej oznacza on demograficznym i ekonomicznym, niezdolnym do utrzymania imperium tak rozległego w sensie geograficznym[186].

Od 1980 r. zaczęto wśród pomniejszych grup polskiej opozycji nawiązywać do międzywojennej koncepcji *Międzymorza*. Zwolennicy i propagatorzy tej idei znajdowali się m.in. wśród takich ugrupowań jak Konfederacja Polski Niepodległej, „Solidarność Walcząca", Polska Partia Niepodległościowa czy Liberalno-Demokratyczna Partia „Niepodległość (LDP „N"), a także grupy skupione wokół takich pism jak: „ABC", „Międzymorze", „Obóz", „Nowa Koalicja"[187].

Na emigracji szczególnie aktywne pod względem kontynuowania przedwojennej myśli geopolitycznej było środowisko intelektu-

[185] Zob. np. L. Moczulski, *Polityka w stalowym hełmie: szkice o potencjale militarnym NRF*, Warszawa 1965; L. Moczulski, *Dylematy: wstęp do historii Europy Zachodniej 1945-1970*, Warszawa 1971.

[186] L. Moczulski, *Geopolityka: ZSRR przed wielkim zwrotem, między Rosją a Polską, sprawa niemiecka*, Karlsbad [1987], s. 4-8.

[187] T. Szczepański, *Międzymorze – zapomniana idea niezależności narodowej i stabilizacji regionalnej*, „Obywatel" 2006, nr 3 (29).

alne, skupione wokół miesięcznika „Kultura" w Paryżu, którego redaktorem naczelnym był wspomniany już wyżej Jerzy Giedroyć. Czasopismo to wydawane było w latach 1947-2000[188]. Na łamach paryskiej „Kultury" jej redaktor naczelny wraz z Juliuszem Mieroszewskim w 1974 r. sformułowali koncepcję geopolityczną pod akronimem ULB, od pierwszych liter nazw państw: Ukraina, Litwa, Białoruś. Koncepcja ta zasadzała się na przekonaniu, iż w przyszłości tylko niepodległość trzech ww. krajów będzie stanowić najlepsze zabezpieczenie polskiej niepodległości. Głównym zagrożeniem dla Polski twórcy koncepcji ULB upatrywali w imperializmie rosyjskim. Ścisłe współdziałanie Polski z odrodzonymi państwami na Wschodzie miało stać się gwarancją nowego układu geopolitycznego w Europie Środkowo-Wschodniej, który szeroko nawiązywał do przedwojennej koncepcji *Międzymorza* i polityki prometejskiej[189].

Próbę kontynuowania przedwojennej myśli geopolitycznej podejmowali byli członkowie Stronnictwa Narodowego, wśród których jednym z najgłośniejszych stał się Jędrzej Giertych, wychodzący z założeń realizmu politycznego, afirmujący nie tylko kształt powojennych granic państwa, które uznawał za korzystniejsze niż granice II RP, ale także argumentujący potrzebę współdziałania z Moskwą w imię interesów narodowych. W swoich publikacjach

188 O J. Giedroyciu i środowisku „Kultury" zob. np. E. Berberyusz, *Książę z Maisons-Laffite*, Warszawa 2000.

189 J. Giedroyć, J. Mieroszewski, *Rosyjski „kompleks Polski" i obszar ULB*, „Kultura" 1974, nr 9 (324).

nawiązywał szeroko przede wszystkim do myśli geopolitycznej Romana Dmowskiego i książki *Niemcy, Rosja i sprawa polska*[190].

3.5. Geopolityka polska po 1989 r.

Przemiany polityczno-ustrojowe, jakie dokonały się w Polsce po 1989 r. miały wpływ na kierunek rozwoju polskiej myśli geopolitycznej. W pierwszym rzędzie odnosiły się do kształtowania samoidentyfikacji regionalnej. W okresie PRL-u Polskę klasyfikowano jako część Europy Wschodniej. Takie ujęcie zaczęło ustępować pojęciom Europy Środkowej i Europy Środkowo-Wschodniej. Zakończenie zimnej wojny i upadek prostego podziału na dwa bloki polityczno-militarnej wpłynął na wyróżnianie nowych regionów polityczno-geograficznych. Oprócz klasyfikowania Polski jako Europy Środkowej i Europy Środkowo-Wschodniej, zaczęły się także pojawiać głosy o przynależności naszego kraju do Europy Bałtyckiej, a także – w nawiązaniu do koncepcji przedwojennych – Międzymorza[191].

W rozważaniach na temat położenia geopolitycznego Polski powróciły także spory o charakter geograficzny ziem polskich. Marcin Rościszewski – na kanwie polskiej tradycji geopolitycznej – stworzył koncepcję *Via Intermare*, korytarza geograficznego mię-

[190] Zob. np. J. Giertych, *Polska między Ameryką, Niemcami, Chinami a Rosją*, „Myśl Polska", 1.03.1973.
[191] L. Sykulski, *„Polska między Wschodem a Zachodem". Spór o definicję regionu w polskiej myśli geopolitycznej po 1989 roku*, „Racja Stanu" 2012-2013, nr 1-2, s. 33-43.

dzy Morzem Bałtyckim a Morzem Czarnym, który stanowi naturalny pas komunikacyjny na osi Gdańsk – Odessa. W ocenie polskiego geografa, *Via Intermare* może stać się także płaszczyzną sojuszu geopolitycznego między Polską a Ukrainą. Rościszewski postulował budowę na tym obszarze nowego gazociągu, łączącego interesy polsko-ukraińskie[192].

Na podstawie polskiej tradycji geopolitycznej powstawały także nowe koncepcje. Jedną z nich jest koncepcja „Wyżyny Polskiej" Tomasza Otremby. Opierając się na dorobku Andrzeja Piskozuba, Otremba uważa, iż największym zagrożeniem dla państwa polskiego jest usytuowanie komunikacyjne Polski „w przeciągu" między Niemcami a Rosją. Postuluje zatem, w nawiązaniu do koncepcji Andrzeja Piskozuba, zmianę systemu komunikacji krajowej, która pozwoliłaby wyodrębnić nasz kraj jako podmiot komunikacyjny. Koncepcja „Wyżyny Polskiej" zakłada koncentrację infrastruktury transportowej wokół Łodzi. Obwodnice transportowe wokół centrum kraju rozchodzić miałyby się promieniście w kierunku głównych metropolii (Gdańska, Katowic, Warszawy, Białegostoku, Lublina itd.). Taka konstrukcja pozwalałaby na odejście od traktowania Polski jako kraju „przejściowego"[193].

Od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku strategicznym celem większości elit politycznych RP stało się członkostwo w NATO i Unii Europejskiej. Dążenie do integracji z politycznymi,

---

[192] M. Rościszewski, *Pomost bałtycko-czarnomorski a europejskie procesy integracyjne*, [w:] J. Kitowski (red.), *Problematyka geopolityczna Europy Środkowej i Wschodniej*, Rzeszów 1999, s. 27-28.

[193] T. Otremba, *Wyżyna polska. O zachowaniu całości i niepodległości Polski*, Gdańsk 1997, s. 248-253.

gospodarczymi i militarnymi strukturami Zachodu stało się jednym z oficjalnych celów polityki zagranicznej RP, trafiając do dokumentu „Założenia polskiej polityki zagranicznej", gdzie zapisano m.in. „strategicznym celem Polski w latach dziewięćdziesiątych jest członkostwo w NATO oraz w Unii Zachodnioeuropejskiej jako europejskim filarze NATO i istotnym czynniku europejskiego systemu zbiorowego bezpieczeństwa"[194]. Ważnym elementem myśli geopolitycznej były postulaty strategicznego sojuszu Polski ze Stanami Zjednoczonymi, a także obecność amerykańskich sił zbrojnych w Europie, w tym na terytorium państwa polskiego (elementy systemu obrony przeciwrakietowej).

Problematyka bezpieczeństwa kraju obecna była także w debatach na temat regionalnego systemu bezpieczeństwa i regionalnych formuł współpracy w tej dziedzinie. Najważniejszymi formułami regionalnej współpracy politycznej od lat dziewięćdziesiątych stały się dla Polski: Trójkąt Weimarski (Polska, Niemcy, Francja) i Grupa Wyszehradzka (Polska, Czechy, Słowacja, Węgry). Mniejszą rolę odgrywały Inicjatywa Środkowoeuropejska, Rada Państw Morza Bałtyckiego Na początku drugiej dekady XXI pojawiała się także formuła Trójkąta Królewieckiego (Polska, Niemcy, Rosja), w polityce zagranicznej propagowana przez Radosława Sikorskiego. Jej genezą teoretyczną była koncepcja Trójkąta Warszawskiego, zaproponowana w połowie lat dziewięćdziesiątych przez Longina Pastusiaka, jak forma uzupełnienia Trójkąta Weimarskiego o Moskwę. Należy to uznać jednak za margines myśli geopolitycznej lat

194 R. Zięba, *Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie*, Warszawa 2010, s. 84-87.

1989-2014, z uwagi na postrzeganie Rosji jako geopolitycznego przeciwnika wśród przeważającego grona polityków i ekspertów. Należy podkreślić, że postulaty sojuszu z Rosją, wysuwane w latach dziewięćdziesiątych XX wieku miały charakter marginalny[195].

Jednym z najważniejszych obszarów polskiej myśli geopolitycznej po 1989 r. jest spór o kształt polskiej polityki wschodniej, dotyczący skali i stopnia zaangażowania się Rzeczypospolitej na Wschód od Bugu. Duża część polskich intelektualistów i polityków jako główne zagrożenie dla Polski upatrywało i upatruje politykę zagraniczną Federacji Rosyjskiej. Przemysław Żurawski vel Grajewski pisał np. „dla Polski głównym wyzwaniem nie są terroryści, lecz coraz bardziej autorytarna i coraz silniej ekspansywna, nie stroniąca od użycia wobec sąsiadów brutalnej siły wojskowej Rosja, ciesząca się wyjątkową pobłażliwością Niemiec, Francji, Włoch i Hiszpanii"[196]. Odżywały postulaty sojuszu między krajami Międzymorza. Andrzej Nowak pisał: „Polska, Litwa, Białoruś, Ukraina – cały ten wielki region stanowi pewną historyczną i geopolityczną konstrukcję: od czasu unii w Krewie przynajmniej"[197].

---

[195] L. Pastusiak, *Rozważania o polityce zagranicznej*, [w:] E. Haliżak, (red.), *Bezpieczeństwo Narodowe Polski: geopolityczne i geoekonomiczne uwarunkowania*, Toruń 1995, s. 49-51; S. Bieleń: *Trialog niemiecko-polsko-rosyjski, czyli o idei „trójkąta kaliningradzkiego"*. „Polski Przegląd Dyplomatyczny", nr 2/2012, s. 5-6; http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/wiadomosci/wizyta_ministra_spraw_zagranicznych_rp_w_krolewcu

[196] P. Żurawski vel Grajewski, *Geopolityka – siła – wola. Rzeczypospolitej zmagania z losem*, Kraków 2010, s. 166.

[197] A. Nowak, *Europa Wschodnia – polskie pytania o Europę i jej Wschód (po 10 kwietnia 2010 roku)*, [w:] J. Kloczkowski (red.), *Polska w grze międzynarodowej. Geopolityka i sprawy wewnętrzne*, Kraków 2010, s. 16.

Kluczowymi zagadnieniami stał się nie tylko stosunek do Rosji, ale także do Ukrainy, Białorusi, krajów bałtyckich oraz państw kaukaskich (np. Gruzji). Wśród części polskich polityków i intelektualistów, zwłaszcza po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, nasiliły się dążenia do pomocy Ukrainie w akcesji do NATO i UE. Koncepcja rozszerzania NATO na Wschód, ma swoje korzenie w przedwojennej koncepcji Międzymorza, a także w myśli intelektualistów, skupionych w okresie zimnej wojny wokół paryskiej „Kultury". W powyższym kontekście dużej części polskiej sceny politycznej brała udział w wydarzeniach tzw. pomarańczowej rewolucji, które miały miejsce na Ukrainie od 21 listopada 2004 do 23 stycznia 2005 r., popierając Wiktora Juszczenkę w walce o fotel prezydencki, utożsamiając jego kandydaturę z opcją prozachodnią[198].

Tematyka relacji polsko-ukraińskich wróciła w kontekście stosunku Warszawy do Moskwy po wojnie rosyjsko-gruzińskiej w 2008 r. Lech Kaczyński aktywnie włączył się w czasie swojej prezydentury w poparcie dla aspiracji europejskich Ukrainy i Gruzji. Ostro także potępił interwencję wojskową Rosji w Gruzji. Prowadził aktywną politykę zacieśniania relacji z krajami Europy Środkowo-Wschodniej oraz krajami kaukaskimi (Gruzja, Azerbejdżan)[199].

Konflikt kaukaski z 2008 r. wpłynął w sposób znaczący na rozwój polskiej myśli geopolitycznej i ożywienie badań nauko-

---

[198] Zob. np. R. Potocki, A. Stec, L. Kucz, *Lekcja Majdanu. Polskie czasopiśmiennictwo wobec pomarańczowej rewolucji*, Częstochowa 2008.

[199] R. Grodzki, *Polska polityka wschodnia w okresie koabitacji po 2007 r.*, „Przegląd Zachodni" 2009, nr 3, s. 31-55.

wych w zakresie geopolityki. Jeszcze większym impulsem do jej rozwoju stał się konflikt na Ukrainie, zapoczątkowany kryzysem krymskim na początku 2014, który następnie rozprzestrzenił się na wschodnie części tego państwa. Od tego momentu aktualność geopolityki stała się oczywista nie tylko dla wąskiego grona specjalistów w tej dziedzinie.

Wybór literatury

Podręczniki, skrypty, syntezy

Bartosiewicz P., *Geografia polityczna i geopolityka*, Chełm 2008.

Blacksell M., *Geografia polityczna*, Warszawa 2008.

Dybczyński A. (red.), *Geopolityka*, Warszawa 2013.

Flint C., *Wstęp do geopolityki*, Warszawa 2008.

Jean C., *Geopolityka*, Wrocław 2003.

Krzeczunowicz A., *Geopolityka i geostrategia*, Częstochowa 2010.

Lach Z., Skrzyp J., *Geopolityka i geostrategia*, Warszawa 2007

Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999.

Otok S., *Geografia polityczna. Geopolityka. Ekopolityka. Globalistyka*, wyd. IX, Warszawa 2008.

Potulski J., *Wprowadzenie do geopolityki*, Gdańsk 2010.

Rykiel Z., *Podstawy geografii politycznej*, Warszawa 2008.

Monografie i artykuły

Balcerowicz B., Marczak J., Pawłowski J., *Koncepcja strategicznej obrony Polski lat dziewięćdziesiątych*, Warszawa 1991.

Balcerowicz B., Marczak J., Pawłowski J., *Problemy strategii obrony Polski. Opracowanie studyjne*, Warszawa 1993.

Balcerowicz B., *Czynniki geograficzne w strategii wojennej RP. Skrypt*, Warszawa 1991.

Bäcker R., *Międzywojenny eurazjatyzm. Od intelektualnej kontrakulturacji do totalitaryzmu?*, Łódź 2000.

Bączkowski W., *O wschodnich problemach Polski. Wybór pism*, oprac. Paweł Kowal, Kraków 2000.

Bieleń S., *Myślenie geopolityczne o ładzie międzynarodowym*, „Przegląd Geopolityczny" 2009, t. 1.

Brzeziński Z., *Wielka Szachownica: główne cele polityki amerykańskiej*, Warszawa 1996.

Cenckiewicz S., *Ignacy Matuszewski jako geopolityk*, „Arcana" 2001, nr 38.

Cenckiewicz S., *Z dziejów realizmu czyli geopolityka w Polsce*, „Niepodległość" 1996, t. XLVIII.

Charaszkiewicz E., *Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza*, oprac., wstęp i przypisy Andrzej Grzywacz, Marcin Kwiecień, Grzegorz Mazur, Biblioteka Centrum Dokumentacji Czynu Niepodległościowego, tom 9, Kraków 2000.

Ciechański J., *Teoria geopolityki a realia Europy Wschodniej*, „Sprawy Międzynarodowe", 1991, T. XLIV, nr 2.

Cimek G., *Znaczenie geopolityki w warunkach procesów globalizacji*, „Zeszyty Naukowe AMW" 2009, nr 3.

Czajowski A., *Geopolityka*, [w:] A.W. Jabłoński, L. Sobkowiak (red.), *Studia z teorii polityki*, t. II, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, t. II, Wrocław 1998.

Czaputowicz J., *Paradygmat realistyczny w stosunkach międzynarodowych*, „Sprawy Międzynarodowe" 2004, nr 3.

Czaputowicz J., *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007.

Czekam na Iwana Groźnego (rozmowa Grzegorza Górnego z Aleksandrem Duninem), „Fronda” 1998, nr 11-12.

Danek A., *Myśl geopolityczna Wacława Mejbauma*, „Geopolityka”, 2009, nr 2(3).

Danek A., *Stanisław Bukowiecki jako geopolityk*, Częstochowa 2010.

Dmowski R., *Niemcy, Rosja i kwesta polska*, Wrocław 2000.

Domke R., *John Halford Mackinder (1861-1947): zarys biografii naukowej*, „Geopolityka”, 2009, nr 2(3).

Domke R., *Położenie geopolityczne Rzeczypospolitej w latach 1918-1939 oraz 1989-2009. Próba porównania*, „Przegląd Geopolityczny” 2010, t. 2.

Eberhardt P., *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Lublin 2004.

Eberhardt P., *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków 2006.

Eberhardt P., *Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina*, „Przegląd Geograficzny” 2010, nr 82, z. 2, s. 221-240.

Eberhardt P., *Koncepcja nawalizmu Alfreda Thayera Mahana*, „Przegląd Geograficzny” 2013, nr 85, z. 4, s. 629-654.

Eberhardt P., *Wizja przyszłej Europy wg mapy rosyjskiej z 1914 r.*, „Przegląd Geopolityczny” 2013, tom 6, s. 9-16.

Eberhardt P., *Koncepcja granic powojennej Polski wg Hipolita Gliwica*, „Przegląd Geopolityczny” 2012, tom 5, s. 99-104.

Eberhardt P., *„Rosja i Europa” według Mikołaja Danilewskiego*, „Przegląd Geograficzny” 2012, nr 84, z. 4, s. 597-616.

Eberhardt P., *Podstawy teoretyczne i ideowe geopolityki według Rudolfa Kjelléna*, „Przegląd Geograficzny" 2012, nr 84, z. 2, s. 313-332.

Eberhardt P., *Koncepcja Heartlandu Halforda Mackindera*, „Przegląd Geograficzny" 2011, nr 83, z. 2, s. 251-266.

Eberhardt P., *Prekursorzy niemieckiej geopolityki*, „Przegląd Geograficzny" 2011, nr 83, z. 4, s. 453-482.

Eberhardt P., *Rosyjski panslawizm jako idea geopolityczna*, „Przegląd Geopolityczny" 2010, tom 2, s. 43-63.

Eberhardt P., *Polscy prekursorzy idei zjednoczenia politycznego Europy*, „Przegląd Geograficzny", 2010, nr 82 z. 4, s. 509-529.

Eberhardt P., *Koncepcje geopolityczne Karla Haushofera*, „Przegląd Geograficzny" 2009, nr 81, z. 4, s. 527-549.

Eberhardt P., *Twórcy ukraińskiej geopolityki*, „Przegląd Geograficzny" 2009, nr 81, z. 2, s. 145-171.

Eberhardt P., *Koncepcja „Paneuropy" Richarda N. Coudenhove-Kalergiego*, „Przegląd Geograficzny" 2007, nr 79, z.3/4, s. 439-460.

Eberhardt P., *Prekursorzy i twórcy rosyjskiej geopolityki*, „Przegląd Geograficzny" 2006, nr 78, z. 4, s. 455-472.

Eberhardt P., *Rosyjski eurazjatyzm i jego konsekwencje geopolityczne*, „Przegląd Geograficzny" 2005, nr 77, z. 2, s.171-192.

Eberhardt P., *Geneza niemieckiej koncepcji „Mitteleuropy"*, „Przegląd Geograficzny", 2005, nr 77, z. 4, s. 463-483.

Eberhardt P., *Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864-1921)*, „Przegląd Geograficzny", 1999, nr 71, z.1/2, s. 3-25.

Fiderkiewicz A., *Podboje Stalina*, „Stańczyk", 1995, nr 1.

Fiderkieiwcz A., *Wielka wojna kontynentów: Rozważania o konflikcie żywiołów, eurazjatyzmie i atlantyzmie*, „Stańczyk" 1998, nr 1(32).

Fiszer J., *Geneza i działalność Inicjatywy Środkowoeuropejskiej*, „Studia Polityczne" 2000, nr 11.

Furmański P., *Indywidualność geograficzna Polski w koncepcjach Eugeniusza Romera*, „Geopolityka" 2008, nr 1.

Gabiś T., *Powrót geopolityki*, „Stańczyk" 1995, nr 1.

Gabiś T., *Imperium Europæum, czyli powrót do przyszłości*, „Stańczyk" nr 34/1999.

Gabiś T., *Gry imperialne*, Kraków 2008.

Gajowniczek T., *Koncepcja „Międzymorza" w polskiej myśli politycznej XX wieku*, [w:] B. Fijałkowska, A. Żukowski (red.), *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, Warszawa 2002.

Gałganek A., *Zmiana w globalnym systemie międzynarodowym. Supercykle i wojna hegemoniczna*, Poznań 1992.

Gawrycki M. F., *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej*, Warszawa 2007.

Gołembski F., *Geokulturowy model w badaniach stosunków międzynarodowych*, „Stosunki Międzynarodowe" 2009, t. 40, nr 3-4;

A. de Lazari, *Czy Moskwa będzie Trzecim Rzymem? Studia o nacjonalizmie rosyjskim*, Katowice 1996.

Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 1997.

Jędrzejczyk D., *Antropogeografia polska XIX i XX wieku*, Warszawa 1997.

Jędrzejczyk D., *Myśl geograficzna Wacława Nałkowskiego*, Warszawa 1999.

Jędrzejczyk D., Wilk W., *Eugeniusz Romer jako geograf społeczno polityczny*, Warszawa 1999.

Kazanecki W., *Narodziny geopolityki we Francji*, „Geopolityka" 2009, nr 1(3).

Klin T., Geopolityka. Spór definicyjny we współczesnej Polsce, „Geopolityka" 2008, nr 1.

Klin T., *Wizje ładu międzynarodowego w niemieckiej i anglosaskiej myśli geopolitycznej w okresie II wojny światowej*, Toruń 2008.

Klin T., *Wątki geopolityczne w dorobku Roberta Strausz-Hupé*, „Przegląd Geopolityczny" 2009, nr 1.

Kobzdej T., *Myśl geopolityczna: Nauka czy ideologia?*, „Społeczeństwo i Polityka" 2005, nr 1.

Koneczny F., *O wielości cywilizacji*, Kraków 1996.

Kornat M., *Polska Szkoła Sowietologiczna* 1930-1939, Kraków 2003.

Kornat M., *Ruch prometejski - ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej*, „Nowa Europa Wschodnia" 2008, nr 2.

Kuźniar R., *Geostrategiczne uwarunkowania bezpieczeństwa Polski*, „Sprawy Międzynarodowe" 1993, nr 1.

Kuźniar R., *Geostrategiczne uwarunkowania współzależności Polski i środowiska międzynarodowego*, [w:] E. Haliżak, M. Tabor (red.), *Polska w środowisku międzynarodowym. Problemy współzależności*, Warszawa 1993.

Kuźniar R., *Globalizacja, geopolityka i polityka zagraniczna*, „Sprawy Międzynarodowe" 2000, nr 1.

Kuźniar R., *Polityka i siła. Studia strategiczne – zarys problematyki*, Warszawa 2005.

Lach Z., *Europa Środkowa jako region geostrategiczny – sprawozdanie z konferencji naukowej*, Warszawa 2001.

Lach Z., Łaszczuk A. (red.), *Europa Środkowa jako region geostrategiczny. Materiały z konferencji naukowej*, Warszawa 2002.

Lach Z., Łaszczuk A., Skrzyp J., *Odporność układu polskiej przestrzeni na zakłócenia zewnętrzne – przestrzenne i terytorialne uwarunkowania obronności o bezpieczeństwa państwa*, [w:] K. Saganowski, M. Zagrzejewska-Fiedorowicz, P. Żuber (red.), *Ekspertyzy* do *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2008-2033*, Warszawa 2008.

Lach Z., Skrzyp J., *Geopolityka i geostrategia*, Warszawa 2007.

Lach Z., Skrzyp J., *Geostrategiczne położenie Polski przed i po transformacji ustrojowej*, Warszawa 2008.

Lach Z., Skrzyp J., Łaszczuk A., *Analiza przestrzeni euroatlantyckiej NATO – ujęcie geograficzne – wyniki badań*, Warszawa 2000.

Lach Z., Skrzyp J., Łaszczuk A., *Geografia bezpieczeństwa państw regionu środkowoeuropejskiego*, Warszawa 2001.

Lach Z., Łaszczuk A., Skrzyp J., *Wojskowo-geograficzna charakterystyka Niemiec (Republika Federalna Niemiec)*, Warszawa 2000.

Lach Z., Wendt J. (red.), *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, Częstochowa 2010.

Litwin J., *Szkice krytyczne o determinizmie geograficznym i geopolityce*, Warszawa 1956.

Ługowski W., *Metafilozofia geopolityki: przyrodniczo-naukowe komponenty mitologii politycznej,* „Zagadnienia Naukoznawstwa" 2008, t. 44, nr 3-4.

Macała J., *Blok kontynentalny Karla Haushofera*, „Geopolityka", 2009, nr 2(3).

Macała J., *Czym jest geopolityka? Spory wokół jej definicji*, [w:] Z. Lach, J. Wendt (red.), *Geopolityka. Elementy teorii, wybrane metody i badania*, Częstochowa 2010.

Macała J., *Nieco zapomniany Karl Haushofer*, „Geopolityka" 2008, nr 1.

Massaka I., *Eurazjatyzm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001.

Maśnica A., *Polityka Polska. Obrachunki z Przeszłością i uwagi na Przyszłość*, „Stańczyk" 1994, nr 4.

Maśnica A., *Świat kolisty i zwycięstwo w historii Sir Halforda McKindera*, „Stańczyk" 1995, nr 1.

Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.

Miszczuk A., *Wpływ uwarunkowań geopolitycznych na organizację terytorialną Polski w XX wieku*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, „Prace Geograficzne" nr 218, Warszawa 2008.

Moczulski L., *Dylematy: wstęp do historii Europy Zachodniej 1945-1970*, Warszawa 1971;

Moczulski L., *Europa Ojczyzn 2004: geopolityka, gospodarka, cywilizacja*, Warszawa 2003.

Moczulski L., *Geopolityka: korzyści i niebezpieczeństwa*, „Przegląd Geopolityczny" 2009, t. 1.

Moczulski L., *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 1999.

Moczulski L., *Geopolityka: ZSRR przed wielkim zwrotem, między Rosją a Polską, sprawa niemiecka*, Karlsbad [1987].

Moczulski L., *Narodziny Międzymorza. Ukształtowanie ojczyzn, powstanie państw oraz układy geopolityczne wschodniej części*

Europy w późnej starożytności i we wczesnym średniowieczu, Warszawa 2007.

Moczulski L., *Polska pomiędzy Niemcami a Rosją: mit geopolityczny a rzeczywistość*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, Warszawa 2008.

Moczulski L., *Przeobrażenia geopolityki i problem potencjału geopolitycznego*, „Racja Stanu" 2007, nr 2(2).

Moczulski L., *Strategia a geopolityka*, [w:] M. Galon, A. Gorgosz, J. Szajnert (red.), *Politikon. Publikacja pokonferencyjna*, Kraków 2009.

Moczulski L., *Wśród zmiennych prądów. Dziesięć układów geopolitycznych, przez które przeszła Polska*, Warszawa 1988.

Mondry J., *Powrót geopolityki*, Elbląg 2004.

Mondry J., *W objęciach geopolityki*, Londyn 2000

Mondry J., *Wczoraj, dziś i jutro geopolityki*, [w:] J. Mondry, *W objęciach geopolityki: Polska, Japonia, Eurazja: Publicystyka na łamach „Kultury" 1981-2000*, Londyn 2000.

Okulewicz P., *Koncepcja „Międzymorza" w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918-1926*, Poznań 2001.

Okulewicz P., *Koncepcja „Międzymorza" w ujęciu Włodzimierza Wakara*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne" 2002, nr 2.

Olszewicz B. (red.), *Wacław Nałkowski. W pięćdziesiątą rocznicę zgonu (1911-1961)*, Warszawa 1962.

Otręba T., *Punkty zwrotne dziejów Polski XX wieku*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, Warszawa 2008.

Otremba T., *Wyżyna Polska. O zachowaniu całości i niepodległości Polski*, Gdańsk 1997.

Paradowski R., *Eurazjatyckie imperium Rosji. Studium idei*, Warszawa 2003.

Paruch W., *Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926-1939*, Lublin 2005.

Piskozub A., *Dziedzictwo polskiej przestrzeni*, Wrocław 1987.

Piskozub A., *Elementy nauki o cywilizacji*, Gdańsk 1992.

Piskozub A., *Europa Bałtycka między Niemcami i Rosją*, [w:] *Między dawnymi a nowymi laty. Publicystyka 1989-1996*, Toruń 2004.

Piskozub A., *Gniazdo Orła Białego*, Warszawa 1968.

Piskozub A., *Kształty polskiej przestrzeni*, Warszawa 1970.

Piskozub A., *Polska w cywilizacji zachodniej. Elementy nauki o cywilizacji II*, Gdańsk 1995;

Piskozub A., *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń 2001;

Potocki R., *Koncepcje geostrategiczne Jerzego Niezbrzyckiego*, [w:] W. Paruch, K. Trembecka (red.), *Świat wokół Rzeczypospolitej: problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX wieku*, Lublin 2007.

Potocki R., *Oś Paryż-Berlin-Moskwa*, [w:] J. Farys, H. Kocój, M. Szczerbiński (red.), *Na szachownicy dziejów i międzynarodowej polityki: Księga dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Brzezińskiemu*, Gorzów Wielkopolski 2006.

Potulski J., *Geopolityka w świecie ponowoczesnym*, Częstochowa 2011.

Potulski J., *O statusie badawczym współczesnej geopolityki*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe" 2008, vol. 6, nr 1-2.

Potulski J., *Polskie stereotypy a geopolityczne interesy Polski*, [w:] E. Polak, M. Malinowski(red.), *Polska wobec współczesnych wyzwań globalnych i regionalnych*, Gdańsk 2007.

Potulski J., *Rosyjska geopolityka jako problem poznawczy współczesnej politologii w Polsce*, [w:] A. J. Chodurski, M. J. Malinowski (red.), *Problemy badawcze i metodologiczne politologii w Polsce*, Gdańsk 2006.

Potulski J., *Wienamin Siemionow Tien-Szanski jako twórca rosyjskiej szkoły geopolityki*, „Przegląd Geopolityczny" 2009, nr 1.

Potulski J., *Wprowadzenie do geopolityki*, Gdańsk 2010.

Potulski J., *Współczesne kierunki rosyjskiej myśli geopolitycznej. Między nauką, ideologicznym dyskursem a praktyką*, Gdańsk 2010.

Rościszewski M., *Geopolityczny wymiar „Pomostu bałtycko-czarnomorskiego"*, Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego" 2000, nr 63.

Rościszewski M., *Granica wschodnia Polski. Próba refleksji geopolitycznej*, [w:] J. Kitowski, Z. Zioło, *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych obszarów przygranicznych*, Warszawa 1995.

Rościszewski M., *Europa Środkowa i jej specyfika przestrzenna*, „Przegląd Geograficzny" 1992, t. 64, z. 1-2.

Rościszewski M., *Podstawy geopolityczne i gospodarcze współczesnej mapy politycznej świata*, [w:] D. Licińska, M. Rościszewski, B. Puszczewicz (red.), *Przestrzeń globalna. Zmiany i trendy*, Warszawa 1990.

Rościszewski M., *Polska i jej uwarunkowania geograficzno-polityczne, [w:] Współczesna geografia polityczna*, Conference Papers 17, Warszawa 1993.

Rościszewski M., *Polska granica wschodnia*, „Geopolitical Studies", vol 1. Warszawa 1997.

Rościszewski M., *Wschodni sąsiedzi Polski (geopolityczne zagadnienia sąsiedztwa)*, „Geografia w Szkole" 1993, t. 46, nr 1.

Skrzyp J., *Geostrategiczne aspekty bezpieczeństwa Polski*, Warszawa 1999.

Skrzyp J., *Geostrategiczne położenie Polski*, Warszawa 1998.

Skrzyp J., *Środkowoeuropejski region strategiczny jako element przestrzeni euroatlantyckiej*, Warszawa 2001.

Skrzyp J., *Wojskowo-geograficzna charakterystyka Federacji Rosyjskiej – część europejska*, Warszawa 1997.

Skrzyp J., *Znaczenie strategiczne regionu środkowoeuropejskiego*, [w:] *Europa Środkowa jako region geostrategiczny. Materiały z konferencji naukowej*, Warszawa 2002.

Skrzyp J., Lach Z., Łaszczuk A., *Geografia wojenna RP i krajów ościennych – synteza wyników badań*, Warszawa 2000.

Skrzyp J., Lach Z., *Obwód Kaliningradzki – charakterystyka wojskowo-geograficzna*, Warszawa 1997.

Skrzyp J., Lach Z., *Wojskowo-geograficzna charakterystyka Ukrainy*, Warszawa 1995.

Stańczyk J., *Europa Środkowa – kryteria wyodrębniania*, „Studia Polityczne" 2001, nr 12.

Stańczyk J., *Środkowoeuropejska „Jesień Ludów" (na przełomie lat 80. i 90. XX w.)*, [w:] Z.

Stańczyk J., *Uwarunkowania bezpieczeństwa postsocjalistycznych państw Europy Środkowej*, „Studia Europejskie, 1998, nr 4.

Strządała G., *Niemcy w myśli politycznej Władysława Studnickiego*, Opole 2011.

Studnicki W., *Pisma wybrane*, Toruń 2009.

Sułek M., *Metody i techniki badań stosunków międzynarodowych*, Warszawa 2004.

Sułek M., *Podstawy potęgonomii i potęgometrii*, Kielce 2001.

Sykulski Leszek, *Geopolityka. Słownik terminologiczny*, Warszawa 2009.

Sykulski L., *„Rosja-wyspa i Wielki Limitrof". Myśl geopolityczna Wadima Cymburskiego*, [w:] R. Fedan, B. Petrecka, S. Dyrda-Maciałek, *Problemy współczesnej Europy – ujęcie interdyscyplinarne*, Jarosław 2014, s. 355-363.

Sykulski L., *Geneza rosyjskiej geopolityki*, [w:] L. Sykulski (red.), *Studia nad rosyjską geopolityką*, Częstochowa 2014, s. 7-24.

Sykulski L., *Integracja polityczna Eurazji we współczesnej rosyjskiej myśli geopolitycznej,* [w:] P. Eberhardt (red.), *Studia nad geopolityką XX wieku,* „Prace Geograficzne" nr 242, Warszawa 2013, s. 349-363.

Sykulski L., *Geopolitics and the Political Geography – Similarities and Differences*, [in:] L. Sykulski (ed.), *Geopolitics: Grounded in the Past Geared Toward the Future*, Polish Geopolitical Society, Częstochowa 2013, s. 19-28.

Sykulski L., *Geopolityka – zakres i znaczenie pojęcia*, [w:] L. Sykulski (red.), *Przestrzeń i polityka. Czynnik geograficzny w badaniach politologicznych*, Polskie Towarzystwo Geopolityczne, Częstochowa 2013, s. 9-32.

Sykulski L., *Geopolityka akademicka – między nauką a paradygmatem. Spór wokół semiotyki geopolitycznej*, [w:] R. Domke (red.), *Między historią a geopolityką*, Częstochowa 2009.

Sykulski L., *Geopolityka akademicka w Polsce – zarys stanu badań i perspektyw rozwoju*, „Przegląd Geopolityczny" 2009, nr 1.

Sykulski L., *Koncepcja Radykalnego Podmiotu i „czwarta teoria polityczna" Aleksandra Dugina w kontekście bezpieczeństwa Polski i Unii Europejskiej*, „Przegląd Geopolityczny" 2014, tom 8, s. 229-242.

Sykulski L., *Oskar Żebrowski – prekursor geopolityki polskiej*, „Przegląd Geopolityczny" 2010, t. 2.

Sykulski L., *Rola paradygmatu geopolitycznego w rozwoju neoeurazjanizmu we współczesnej Rosji*, [w:] T. Nodzyński (red.), *Między historią, literaturą a polityką*, Częstochowa 2009.

Sykulski L., *Wybrane problemy współczesnej ontologii i epistemologii geopolityki*, [w:] Lach Z., Wendt J., *Geopolityka. Elementy teorii, metody i badania*, Częstochowa 2010.

Szczepański T., *Dlaczego nie dążymy do rewizji granic*, „Gazeta Polska. Pismo Konfederacji Polski Niepodległej" 1992, nr 2.

Szczepański T., *Międzymorze. Polityka Środkowoeuropejska KPN*, Warszawa 1993.

Szczerski K., *Analiza neogeopolityczna (neo-geo)*, [w:] K. Szczerski, *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityka zagraniczną*, Warszawa 2009.

Szczerski K. (red.), *Podmiotowość geopolityczna. Studia nad polską polityką zagraniczną*, Warszawa 2009.

Wallerstein I., *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007.

Wendt J., *Geopolityczne aspekty tranzytu w Europie Środkowej*, „Geopolitical Studies", vol. 6, Warszawa 1999.

Wolff-Powęska A., *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979.

Wolff-Powęska A., Schultz E., *Przestrzeń i polityka w niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, [w:] A. Wolff-Powęska, E. Schulz (oprac.), *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Poznań 2000.

Wolff-Powęska A., Schulz E. (red.), *Przestrzeń i polityka. Z dziejów niemieckiej myśli politycznej XIX i XX wieku*, Poznań 2000.

Spis rycin

Spis tabel i diagramów